

Muallimhâne-i Nüvvâb: Osmanlı Devleti'nde Medreseden Farklı Yeni Hukuk Eğitiminin Öncüsü*

Muallimhane-i Nüvvab: The Pioneering New Law School That Differed from the Madrasa Education in the Ottoman State

Hasan Sabri Çeliktas¹

*Bu çalışma, 28.11.2022'de Şumnu, Bulgaristan'da düzenlenen Milletlerarası İlimi Toplantı: Asırlık İlim ve İrfan Ocağı "Nüvvâb'da sözlü olarak sunulup yayımlanmamış ve "Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)" başlıklı doktora tezinin ikinci bölümündeki veriler kullanılarak oluşturulmuş aynı başlıklı bildiri metninin genişletilmiş hâlidir.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Hasan Sabri Çeliktas (Dr. Öğr. Üyesi),
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Tekirdağ, Türkiye
E-posta: sabriceliktas@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5404-4824

Başvuru/Submitted: 04.05.2023
Revizyon Talebi/Revision Requested:
08.08.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
22.08.2023
Kabul/Accepted: 03.09.2023

Atıf/Citation: Çeliktas, Hasan Sabri.
Muallimhane-i Nüvvab: The Pioneering New
Law School That Differed from the Madrasa
Education in the Ottoman State. *İslam Tetkikleri
Dergisi-Journal of Islamic Review* 14/1, (Mart 2024):
199-228.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2024.1292651>

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda farklı alanlarda yaşadığı değişim, etkisini hukuk alanında da göstermiştir. Hukuk alanındaki değişime, muhtelif sahalarda çıkarılan çok sayıda kanunlar, özellikle Batılı devletlerle gelişen ticaret neticesinde ortaya çıkan yeni hukuki ihtiyaçlar ve Tanzimat'ın beraberinde getirdiği idari yapıdaki düzenlemeler örnek gösterilebilir. Yaşanan değişimlerin, bir sonraki aşamada hukuk eğitimini de etkileyeceği muhakkaktır. Osmanlı Devleti'nde hukuk eğitimi, medrese eğitim sistemi içerisinde verilmekteydi. Medrese eğitim sisteminde nitelikli bir hukukçunun yetişmesi için uzun bir süre ve yoğun bir çaba gerekiyordu. Bu çerçevede altı yüzyıllık Osmanlı hukuk eğitimi tarihinde ilk defa medrese eğitim sisteminden farklı bir yapılanma olarak 1855'te açılan Muallimhâne-i Nüvvâb isimli, şer'î hizmetlere eleman yetiştiren kurum çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmada; Muallimhâne-i Nüvvâb'ın ortaya çıkış sebeplerinin ne olduğu, nasıl bir müfredata sahip olduğu, hukukçu yetiştirmek bakımından medrese eğitim sisteminden farkının ne olduğu ve yeni hukuk mektepleriyle ilgisinin ne olduğu gibi sorular çeşitli açılardan açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada nitel araştırma desenine uygun bir şekilde nitel veri toplama yöntemlerinden doküman incelemesi yapılmıştır. Bu çerçevede öncelikle Muallimhâne-i Nüvvâb'ı ortaya çıkaran sebepler ele alınmıştır. İkinci olarak okulun müfredatının gelişimi üzerinde durulmuştur. Son olarak Muallimhâne-i Nüvvâb'ın Osmanlı Devleti'nde açılan yeni hukuk mektepleriyle olan ilgisine ve Osmanlı coğrafyasındaki etkisine değinilmiştir. Çalışmada ulaşılan sonuçların hukuk eğitim tarihine katkı sunması umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Medrese, Hukuk Eğitimi, Muallimhane-i Nüvvab, Mekteb-i Hukuk, Medresetü'n-Nüvvab

ABSTRACT

The changes the Ottoman State experienced in different areas in the 19th century also showed their effects in the field of law. The many laws that had been enacted in different fields, the new legal needs that had arisen

as a particular result of developing trade with Western states, and the regulations in the administrative structure brought about by the Tanzimat can be shown as examples of changes in the field of law. The changes that were experienced would also most certainly affect the education of lawyers in the next stage. In this context, the subject of this study is the institution for educating lawyers known as the *Muallimhâne-i Nüvvâb*, which was opened in 1855 as the first educational structure different from the madrasah education system in the six centuries of Ottoman legal education history. This study seeks answers to the following questions: What were the reasons for the emergence of the *Muallimhâne-i Nüvvâb*; what kind of curriculum did it have, how was it different from the madrasah education system in terms of educating lawyers; and what relevance does it have with new law schools. The study follows the document analysis method, a qualitative data collection method, in accordance with the qualitative research design to analyze the problem presented in the study. In this context, the study first discusses the reasons behind the emergence of the *Muallimhâne-i Nüvvâb*. The study then focuses on the development of the school's curriculum before finishing by addressing its relevance to the new law schools that were opened in the Ottoman State, as well as its effects on the Ottoman geography.

Keywords: Ottoman State, Madrasa, Legal Education, *Muallimhâne-i Nüvvâb*, *Mekteb-i Hukuk*, *Madrasat al-Nüvvâb*

EXTENDED ABSTRACT

The subject of this study is the institution for educating lawyers known as the *Muallimhâne-i Nüvvâb*, which was founded in 1855 as the first structure different from the madrasah education system in the history of Ottoman legal education.

This study seeks to answer the following questions: What were the reasons behind the emergence of the *Muallimhâne-i Nüvvâb*? What kind of curriculum did the school have? How was it different from the madrasah education system in terms of training lawyers? What effect did it have on the new law schools in the Ottoman State?

The changes the Ottoman State experienced in its political, military, social, and economic fields during the 19th century also affected the field of law. Laws enacted in different fields throughout that century, the new legal needs that arise as a particular result of close relations with Western states, and the regulations in the administrative and financial structure that had been introduced by the Tanzimat directly affected the field of law. Concerning these developments, *muhassillik* [income collection] assemblies were established to have a say in the how provinces, shires, sanjaks, and districts were managed. The jurisdiction of reasoning and negotiation in matters such as administration, tax, and punishment were given to these assemblies.

These developments paved the way for the *nizâmiye* [guardhouse] courts and prepared the groundwork for diversifying both the types of trials and courts. The diversification of courts in terms of form and procedure led to the segmentation of legal fields and their executors (i.e., judges and lawyers), and naturally to the diversification of legal education during this process. In this context, intense regulation activities were carried out in the 19th century regarding the status of the kadi who'd been carrying out the legal affairs of the state and of the naibs, who were the kadis' representatives. In a sense, the state was attempting to ensure that lawyers as the executors of the changing new legal order also were adapting to this change.

The changes in the field of law necessitated a reconsideration of legal education in the next stage. Thus, the *Muallimhâne-i Nüvvâb* was established in 1855 as the first structure in

the history of Ottoman legal education that was different than the madrasah education system. In the history of legal education, the *Muallimhâne-i Nüvvâb* was an important and pioneering institution in that it had the title of the first law school to be opened in the field of the judiciary due to having law lessons in its curriculum, as well as its practices related to court affairs.

When looking at the documents regarding the establishment of the *Muallimhâne-i Nüvvâb*, the prominent aspects of the new law school can be expressed as follows. First of all, the establishment of the school came to the agenda to meet the increasing need for judges and the proliferation of new legal fields, as the measures aimed at increasing the quality of the existing regents had not produced the desired result. Secondly, having the ability to make a judgment on an issue had been considered sufficient for being selected to attend the school. Thirdly, the school drew attention for the short time required for receiving an education there.

At the same time, the *Muallimhâne-i Nüvvâb* had largely taken over the madrasahs' task of educating lawyers, especially for those who'd never received or could not complete a madrasah education. In the second half of the 19th century, the *Muallimhâne-i Nüvvâb* had enough human resources to take control of the *nizâmiye* courts, which had been founded alongside the shari'a courts for a long time. While the framework regarding the education to be given in this school was drawn first, it focused on learning fiqh and fatwa books and gaining their practical aspects with regard to reasoning. In the understanding of the madrasah education, a student who would become a lawyer (i.e., enter the *tarik-i kaza*) was expected to have higher qualification levels. On the other hand, a picture had been drawn for this new school, one in which practical education was predominant while the schedule was concise. However, the addition of different areas of law, especially the new laws and regulations such as the Mecelle that emerged in the process, to the curriculum of *Muallimhâne-i Nüvvâb* as a course resulted in a rich schedule that was to be expected from a law school.

The *Muallimhâne-i Nüvvâb* met the state's need for jurists for about 69 years, alongside the *Mekteb-i Hukuk-ı Şahane* and the madrasahs. In this regard, the *Muallimhâne-i Nüvvâb* came to the fore for the law schools that would later open for training the lawyers who would both serve in civil courts as well as learn the newly formed legal acquis. It came to the fore as a leading institution in the field of law due to the education curriculum that was applied at the school and its professional institutional character in the field of law.

The influence the *Muallimhâne-i Nüvvâb* had reached not only within the Ottoman borders but also to the Ottoman geography in the Balkans. The *Muallimhâne-i Nüvvâb* made its name on the historical scene as a school modeled on raising the manpower Muslims in Bosnia and Bulgaria needed regarding sharia issues. The *Muallimhâne-i Nüvvâb* will undoubtedly receive the value it deserves in the history of legal education as a result of future monographic studies to be carried out on the school.

Giriş

“Bir devletin en önemli unsuru nedir?” sorusuna verilebilecek cevaplardan birisi şüphesiz ki adalettir. Adaletin tesis edilmesi; isabetli karar veren idarecilere, sağlam bir hukuk eğitimine ve iyi yetişmiş nitelikli hukukçulara ihtiyaç duyar. Osmanlı Devleti'nde hukuk eğitimi, kökleri uzun bir geçmişe dayanan medrese eğitim sistemi içerisinde verilmekteydi. Medrese eğitim sisteminde vasıflı bir hukukçunun yetişmesi için yoğun ve nitelikli bir çaba ile uzun bir süre gerekliydi.

XIX. yüzyılda dünya genelinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de siyasi, sosyal, ekonomik vb. alanlarda yaşadığı yapısal değişim, etkisini bunlarla yakın ilişkisi olan hukuk alanında da ister istemez göstermiştir. Hukuk alanındaki değişime; başta sözü geçen alanlar olmak üzere farklı yönlerde çıkarılan kanunlar, özellikle Batılı devletlerle gelişen ticaret neticesinde ortaya çıkan yeni hukuki ihtiyaçlar ve Tanzimat'ın beraberinde getirdiği idari ve mali yapıdaki düzenlemeler örnek gösterilebilir. Yaşanan buna benzer değişimlerin, bir sonraki aşamada hukukçu eğitimini de etkileyeceği şüphesizdir. Değişimler etkisini, altı asırlık Osmanlı hukuk eğitimi tarihinde ilk defa hukukçu yetiştirme bakımından medrese eğitim sisteminden farklı bir yapılanma olarak öne çıkan “Muallimhâne-i Nüvvâb” isimli yeni bir kurumun açılmasıyla göstermiştir. Hukuk eğitimi tarihimizde ilk olma özelliğine sahip bu kurum, çalışmamızın da konusunu oluşturmaktadır. Bu kurumun önemli bir özelliği de eğitim tarihimizde askeri karakter taşıyan Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye ve mühendishanelerin haricinde sivil alanda açılan Dârulmuallimîn'den (1848) sonra yüksek seviyeli eğitim veren ikinci sivil kurum olmasıdır. Ayrıca Muallimhâne-i Nüvvâb, kurulduğu tarihten itibaren vermiş olduğu nitelikli eğitimle Osmanlı coğrafyasında benzer isimlerle açılan okullara da modellik yapmış ve Bosna'da, 1887'de Mekteb-i Nüvvâb; Bulgaristan'da, 1922'de Medresetü'n-Nüvvâb isminde açılan okullara da ilham kaynağı olmuştur.

Hukuk tarihimizde önemli bir dönüm noktası olmasına rağmen hak ettiği ilgiyi görmeyen Muallimhâne-i Nüvvâb üzerine müstakil çalışmalar ancak XXI. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Yeni hukuk okulu üzerine ilk müstakil çalışma Jun Akiba tarafından kaleme alınmıştır.¹ Ayşe Zişan Furat, nüvvâb ismiyle açılan üç kurumu karşılaştırmalı olarak incelemiştir.² Diren Çakılcı, Medresetü'l-Kudât'ı merkeze alan makalesinde okulun tarihi gelişimini kurumsal tarih açısından incelemiştir.³ Emel Bengü Bal da yüksek lisans tezinde Muallimhâne-i Nüvvâb'ı kurumsal açıdan incelemiştir. Tezinde Muallimhâne-i Nüvvâb'ın, İslâm fikhını modern çağa

1 Jun Akiba, “A New School For Qadis: Education of The Sharia Judges in The Late Ottoman Empire”, *TURCICA* 35 (2003), 129-136; Akiba daha sonra da Muallimhâne-i Nüvvâb üzerine bir çalışma yapmıştır. Bkz. Jun Akiba, “Muallimhane-i Nüvvâb'dan Mekteb-i Kudat'a Osmanlı Kadı Okulunun Yarım Yüzyıllık Serüveni”, *Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası XIX. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 13-29.

2 Ayşe Zişan Furat, “Nüvvâb Okullarının Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 198 (2012), 151-175.

3 Diren Çakılcı, “Bir Hukuk Mektebi: Medresetü'l-Kuzât”, *Mediterranean Journal of Humanities* 3/1 (2013), 89-110.

uygun yorumlayan; Batı hukukunu iyi bilen; kadın hakları, miras hukuku ve boşanma gibi fıkhi konularda yeni bir bakış açısına sahip kadı ve naip adaylarını yetiştirmeyi hedeflediğini iddia etmektedir.⁴ Ancak kendi içerisinde çelişki barındıran bu yargı tarihi vakıaya ve okulun eğitim anlayışına uymamaktadır. Ferda Esengün Hasekioğlu da Medresetü'l-Kudât'ı merkeze alan bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.⁵ Bu çalışmanın ikinci bölümünde Muallimhâne-i Nüvvâb'ın Medresetü'l-Kudât'a dönüşümüne kadar geçirdiği süreç belgelere dayanarak tasvir edilmektedir. Okul hakkında daha özel bir çalışma da yapılmıştır. Bu çalışmada Kemal Faruk Aksoy, Muallimhâne-i Nüvvâb'ın kuruluşundan Medresetü'l-Kudât ismini almasına kadar geçen süreçteki tarihlendirmelerle ilgili tespitlerde bulunmuştur.⁶

Söz konusu çalışmalar Muallimhâne-i Nüvvâb'a karşı ilginin arttığını göstermektedir. Bu kapsamda çalışmamızda cevabını aradığımız sorular; Muallimhâne-i Nüvvâb'ın ortaya çıkış sebeplerinin ne olduğu, nasıl bir müfredata sahip olduğu, hukukçu yetiştirmek bakımından medrese eğitim sisteminden farkının ve yeni hukuk mektepleriyle ilgisinin ne olduğu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Çalışmada nitel araştırma desenine uygun bir şekilde nitel veri toplama yöntemlerinden doküman incelemesi yolu esas alınmıştır. Bu çerçevede, öncelikle Muallimhâne-i Nüvvâb'ı ortaya çıkaran sebepler üzerinde durulmuştur. İkinci olarak okulun kuruluşu ve müfredatının gelişimi incelenmiştir. Son olarak Osmanlı Devleti'nde açılan yeni hukuk mektepleriyle olan ilgisine ve Muallimhâne-i Nüvvâb'ın Osmanlı coğrafyasındaki etkisine değinilmiştir. Çalışmanın neticesinde ulaşılan sonuçların eğitim tarihine bir katkı sunması umulmaktadır.

1. Yeni Hukuk Okulu Açılmasına Götüren Süreç

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda yaşadığı çok yönlü değişim, özellikle II. Mahmud döneminde (1808-1839) devletin yapısında birçok yeni oluşumu gerektirmiştir. Buna bağlı olarak yeni kurumlar meydana getirilmiştir. Devlet yapısında yaşanan değişimin önemli noktalarından birisi eyalet, liva, sancak ve kazaların idarî özelliklerinde olmuştur.⁷ Tanzimat'la birlikte zikredilen birimlerin yönetiminde söz sahibi olacak meclisler kurulmuştur. Tanzimât'ın ilanından sonra vergi toplama işleminde yapılan düzenlemelerin, bu meclislerin teşekkülünde etken âmil olduğu

4 Emel Bengü Bal, *Tanzimattan Sonra Kadı ve Naip Yetiştirmek Amacıyla Kurulan Okul: Mekteb-i Nüvvâb* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 31.

5 Ferda Esengün Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-Kudât* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019) Ayrıca Hasekioğlu, Kemal Yıldız ile birlikte bu tezden üretilen bir makale yayımlamıştır. Bkz. Kemal Yıldız - Ferda Esengün Hasekioğlu, "Muallimhâne-i Nüvvâb'dan Medresetü'l-Kudât'a Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Okullar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34 (2019), 411-442.

6 Kemal Faruk Aksoy, "Muallimhâne-i Nüvvâb'dan Medresetü'l-Kudât'a Tarihlendirmeler İle Alakalı Bir Değerlendirme", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2023), 61-71.

7 Geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 70-97.

üzerinde durulmaktadır.⁸ Bu kapsamda sancaklara gönderilen “muhassıl-ı emvâl”in etrafında, her sancak merkezinde vergi işlerinin ve burayı ilgilendiren diğer meselelerin görüşülmesi ve bu yönde istenilen uygun kararların alınması için ilk defa “Muhassılık Meclisleri” kurulmuştur.⁹ Hâkimlerin durumlarıyla ilgili 1255/1840'ta yayınlanan talimnâmede, şer'î mahkemelerin yargılama konusu dışında kalan idare, vergi veya ceza gibi hususların yerel meclis tarafından muhâkeme ve müzâkere edilmesiyle alakalı bir maddeye yer verilmiştir. Nizâmiye mahkemelerinin oluşumuna zemin hazırlayan bu gelişmeler,¹⁰ sonraki aşamada hem yargılamanın hem de mahkemelerin ayrışmasına zemin hazırlayacaktır.¹¹ Mahkemelerin şekil ve usul yönünden ayrışması neticesinde, ilerleyen zamanda hukuk sahalarının ve bunların icracısı olan hâkim ve hukukçuların da bölümlemesi beklenen bir durumdur. Süreç içinde bu durumun doğal olarak hukuk eğitiminin de yeniden ele alınmasına ve çeşitlenmesine neden olacağı söylenebilir.

II. Mahmud döneminin öncesinde ve sonrasında şekillenen yeni devlet anlayışı ister istemez yeni hukuk sahalarını da beraberinde getirmiştir. Bir önceki yüzyıla göre kara ve deniz ticaretinin artışı, gayrimüslim unsurların vatandaşlık hakları elde etmeleri, yeni devlet anlayışına göre çıkarılan kanun ve nizamnâmelerin sayısının artması, medenî kanun çalışmaları gibi etkenler yeni hukuk sahalarının ortaya çıkmasına zemin hazırlayan hususlar arasında zikredilebilir.¹² XIX. yüzyıl boyunca devletin yapısında yaşanan böylesine yoğun bir değişimle ortaya çıkan değişik hukuk sahalarına hitap etme ihtiyacı, medreseden farklı müstakil hukuk okullarının ve bünyesinde hukuk eğitiminin verildiği Mekteb-i Mülkiye (1859) gibi kurumların tesisini gerektirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde hukuk eğitiminin verildiği dünyanın en köklü eğitim sistemlerinden biri olan medreselerin eğitim müfredatında, günümüzde İslâm Hukuku da denilen fıkıh ilminin eğitime önemli bir yer ayrılmıştır. Bununla birlikte yukarıda bahsi geçen yeni hukuk sahalarının eğitimi meselesi İslâm Hukuku'nun tahsil edildiği medrese eğitim sistemi dahilinde düşünülmemiştir. Bu mesele, üzerinde ayrı bir çalışmayı gerektirecek derinliğe sahiptir. Yeni hukuk alanları XIX. yüzyılda medrese müfredatına alınmamış ancak bu alanların öğretiminin yapıldığı yeni hukuk okullarının ders programına medrese müfredatında ve yüksek din eğitimi alanında yer alan usûl-i fıkıh ve çeşitli dallarıyla birlikte fıkıh dersleri dâhil edilmiştir.¹³

8 Musa Çadircı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)”, *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan* (Ankara: TTK Yayınları, 1985), 257-258.

9 Çadircı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve ...”, 258.

10 Jun Akiba, “Kadılık Teşkilatında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Talimnâme-i Hükkâm”, *Osmanlı Araştırmaları* 29 (2007), 17. Talimnâmede bahsi geçen beşinci maddedir. Bkz. Akiba, a.y., EK-1, s. 36.

11 Nizâmiye mahkemeleri için bkz. Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizâmiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004); Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2004), 125-233; M. Macit Kenanoğlu, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007).

12 Tanzimat sonrası hukukî gelişmeler için bkz. Mehmet Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta, 2009), 419-434.

13 XIX. Yüzyılda hukuk eğitim veren okullarının yüksek din eğitimi ile ilişkisi için bkz. Hasan Sabri Çelikaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2021), 84-160.

2. Kadılık ve Nâiblik Hakkında XIX. Yüzyıldaki Düzenlemeler

Osmanlı Devleti'nde hukukla ilgili işler, XX. yüzyıla kadar etkililiğini devam ettiren ilmiye sınıfı mensubu kadıların uhdesindedir. Medrese eğitim müfredatındaki ilimleri tertip sırasına göre tahsil edip icâzet alan bir talebe-i ulûm, ruûs imtihanı sonunda muvaffak olup mülâzemet ederek kazâ mesleğine yani tarik-i kazâ'ya dâhil olma hakkı kazanmaktadır.¹⁴ Gerek büyük gerekse küçük yerleşim yerlerinde görev yapan kadılar, farklı nedenlerden dolayı bizzat vazifelerinin başında bulunamamakta ve kendi yerlerine vekâleten nâib denilen yardımcılarını göndermekteydi. Kadı adına hüküm verme yetkisine sahip olan nâibler, kadının diğer beledî ve idarî hizmetlerini de yürütmekteydi.¹⁵ Büyük merkezlerdeki ve kazalardaki kadıların kendilerine yardımcı olarak veya kendi yerlerine atadıkları nâibler; mevâlî, kadı ve müderris gibi ilmiye sınıfı mensuplarından olabildiği gibi bu sınıfa dâhil olmayanlardan da tercih edilebilmekteydi.¹⁶ İlmiye sınıfından olmayan nâiblerin eğitim seviyesi, anlaşıldığı kadarıyla medrese eğitim müfredatındaki ilimleri tertip sırasına göre tamamlayamayan, ruûs beratı alamayan ve bunların aşağısında bir derecedeydi. İleride bahsi geçeceği üzere 1254/1838'de çıkarılan Tarîk-i İlmi'ye Dâir Cezâ Kanunnâmesi'ndeki dört basamaklı derecelendirmeden görüldüğü kadarıyla, şer'î hizmetlerde bulunmak isteyen bu tür nâiblerin genelinin seviyesi istenilen düzeyde değildir.¹⁷ Burada üzerinde durulan nâibler, ağırlıklı olarak ruûs imtihanına girmeyen ve mansıb derecesinde kadılık vazifesi almayanlardır.

Kadılar ve nâibler hakkında XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar birbiri ardına kanun ve fermanlar çıkarılmıştır. Bu kanunların çıkarılma sebebine ilişkin, bir kısım tarihçi tarafından tarîk-i kazâdaki bozulma görüşü merkeze alınarak bozulma eksenli açıklama tercih edilmektedir.¹⁸ Bir devletin ya da bir kurumun işlevlerini gelişen şart ve durumlara göre yenileyememesi belirli bir döneme has değildir.¹⁹ Yargılama ve kazâ alanında ortaya çıkan sıkıntılar dereceleri farklı olmakla birlikte hemen her dönemde yaşanmıştır. Örneğin Kânunî Sultan Süleyman (1520-1566) tahta çıktığında, âdet üzere mevcut kadıların yeniden tayin

14 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965), 87.

15 İlber Ortaylı, "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 24/73.

16 Örnek olarak 1266/1850 yılına ait devlet salnâmesinde Siroz nâibi mevâliden Muhammed Emin Efendi, Yanya nâibi Müderris Seyyid Hâlid Efendi, Bozcaada nâibi kudâttan Halil Hilmi Efendi ve Hanya nâibi ise Mustafa Şakir Efendi'nin atamaları verilebilir. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1266, 4/36.

17 Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnâmesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 14/25 (1981), 151.

18 Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, 255; Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnâmesi", 139-142; Hamiyet Sezer Feyizoğlu, *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'î Mahkemelerde Düzenlemeler* (İstanbul: Kitabevi, 2010), 27.

19 İnalçık, günümüze kadar ulaşan birçok kanunnâmenin üzerinde "yeni ve muteber kanunnâme" ibaresinin yazılı olduğunu söylemektedir. Bkz. Halil İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 13/2 (1958), 111 Buradan hareketle Osmanlı Devleti'nde ihtiyaç olan her devirde bir öncekini tadil eden yeni düzenlemeler yapıldığını ileri sürebiliriz.

edilmeden önce teftiş edildiği ve sonuçta birçoğunun câhil ve liyakatsiz olduğu nakledilmektedir.²⁰ Dolayısıyla kadılıkla ilgili hususta devletin en iyi kabul edildiği dönemlerde de istenmeyen durumlar bulunmaktadır. Bu noktadan hareketle özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısındaki yargı usulü üzerine yani tarîk-i kazâya ilişkin çıkarılan kanunların; kendini değiştiren ve dönüştüren devletin, yeni durumuna ve düzenine yönelik attığı adımlar, aldığı tedbirler olarak görülmesi, meseleyi “bozulmuşluk” sarmalından çıkarıp o dönemdeki yapılan çabaları anlamlandırmamıza yardımcı olacaktır.

Osmanlı Devleti, tarihinin farklı dönemlerinde çok boyutlu bir değişim ve yenilenme sürecini doğası gereği hep yaşamıştır. Örneğin, Fatih Sultan Mehmed (1444-1446/1451-1481) döneminde Osmanlı Devleti'nde yoğun bir yeniden yapılanma süreci yaşanmıştır. Bu dönemde Fatih kendisinden sonraki Osmanlı hukuk anlayışına ve kanunlarına etki edecek kanunlaştırmalar gerçekleştirmiştir.²¹ Benzer bir şekilde 1789-1861 yılları arasındaki dört padişahın 72 senelik yönetimlerinde çıkarılan kanun ve düzenlemelerin sayısının çokluğu, XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılda devletin içine girmiş olduğu değişimin boyutu hakkında bir fikir vermektedir. Kanun derlemecisi Karakoç Sarkis'in tedvin ettiği Külliyyât-ı Kavânîn'de o dönemde çıkarılan kanun ve düzenlemelerin sayısı 1635'tir.²² Veriler dikkate alındığında II. Mahmud döneminde öncelikle nazaran, devletin işleyişine yönelik Tanzimât'ın ilanından evvel yoğun bir kanunlaştırma ve düzenleme faaliyeti olduğu görülmektedir. Sultan Abdülmecid (1839-1861) devrinde ise bu çabalar ikiye katlanmıştır. Kanun ve düzenlemelerin artmasının, yargı işine bakan kadı ve nâiblerin sorumluluklarının da ziyadeleşmesine neden olacağı aşîkârdır.

Kadı ve nâibler hakkında III. Selim (1789-1807) döneminde çıkarılan fermanlarda²³ kazalara gönderilecek kadıların âlim, hükme kâdir ve âdil olmaları; imtihansız mülâzemet verilmemesi, imtihansız kadı tayin olunmaması; kadıların görevlerini hakkıyla yerine getirmeleri, haktan

20 İlber Ortaylı, “Osmanlı Kadısı: Tarihi Temeli ve Yargı Görevi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 30/1 (1975), 125. Metnin devamında sıkıntılı olan kadıların bulunduğu yerlerin ismi verilmektedir. Vesika (Topkapı Sarayı Arşivi, E. 10869) için bkz; Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 271 (belgenin orijinal fotokopisi s. 343'tedir.) ; Sultan Yıldırım Bayezid dönemindeki kadıların durumu hakkında bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilâtı*, 84.

21 İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları”, 110-126.

22 Çıkarılan kanun ve düzenlemelerin Padişahların dönemlerine göre sayılar şöyledir: Sultan III. Selim Han (1789-1807) döneminde 71; Sultan IV. Mustafa Han (1807-1808) döneminde 8 (Karakoç bu iki dönemde ağırlıklı olarak Ermeniler hakkında çıkan kanunları derlemiştir.); Sultan II. Mahmud Han (1808-1839) döneminde 505 (Bu dönemde çıkan kanunların yenicekilğin kaldırılışından sonra yoğunlaştığı görülmektedir. 1826'dan önce 77, bu tarihten sonra ise 428 kanun ve düzenleme yapılmıştır.); Sultan Abdülmecid Han (1839-1861) döneminde 1051. Bu veriler Karakoç'un derlemeye aldıklarına aittir. Kitabına dâhil etmedikleri de hesaba katılacak olursa sayı biraz daha fazla çıkacaktır. Ayrıca Sultan Abdülaziz Han (1861-1876) döneminde de yaklaşık 1210 adet kanun ve düzenleme çıkarılmıştır. Bkz. Karakoç Sarkis, *Külliyyât-ı Kavânîn: Kavânîn, Nizâmât ve Ferâmin ve Bervât ve İrâdât-ı Seniyye ile Muâhedât ve Umûma Ait Mukâvelâtı Muhtevidir*, ed. Mehmet Akif Aydın vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 1/72-581.

23 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilâtı*, 255-260. Burada kadıların ve nâiblerin hakkında 1789 ve 1793 yıllarında çıkan fermanların özetlerinden bahsedilerek, 1793, 1795 ve 1798 yıllarında söz konusu fermanlara ilaveler yapıldığı ve önceki hükümlerin tekit edildiği ifade edilmektedir. Ayrıca bkz; Hamiyet Sezer Feyizoğlu - Selda Kılıç, “Tanzimat Arafesinde Kadılık-Naiplik Kurumu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/38 (2005), 36-41.

alacakları ücretler konusunda haksızlık etmemeleri; küçük yerleşim birimlerinde kadınların kendi yerlerine nâib atamamaları, nâib tayininin zorunlu olduğu durumlarda şeyhülislâmın onayının alınması ve seçecekleri nâiblerin ehliyetli ve insaflı olması gibi hususlar üzerinde durulmaktadır. Fermanlarda, kadı ve nâiblerin eğitime ilişkin herhangi bir mesele gündeme getirilmemiş ancak mevcut sistemin daha iyi bir tarzda yürütülmesini sağlamaya yönelik konulara yer verilmiştir. Bununla birlikte fermanlardaki hükümlere bakılarak önceden kadılar tarafından atanan nâiblerin, şeyhülislâmın onayı alındıktan sonra görevlendirilmesi, nâiblik sisteminin ileride değişeceğine bir işaret olarak okunabilir. Nâib ataması yapılırken kadınların ölçütleri ile şeyhülislâmın ölçütleri farklı olacaktır. Atamadaki değişikliğin sisteme de etki etmesi kaçınılmazdır. Sistemde yapılacak bir değişikliğin de sonraki aşamada nâiblerin eğitimleriyle ilgili hususların gündeme getirilmesine vesile olacağı tahmin edilir bir durumdur.

II. Mahmud döneminde ve sonrasında benzer şekilde özellikle nâibler hakkında düzenlemeler yapılmıştır.²⁴ 1250/1834'te Takvim-i Vekâyi'de nüvvâb hakkında sekiz ay arayla çıkan iki emirde, önceki fermanlarda değinilen nâib olarak atanmaların ehliyetli kimselerden olması ve haksız yere ücret alınmaması meseleleri yine öne çıkmaktadır.²⁵ Burada da ehliyetli kimselerden olması temennisinden başka nâiblerin yetişmesi veya niteliklerinin artırılmasına yönelik konular üzerinde durulmamıştır.

Kadılar ve nâibler hakkında bu dönemde ayrıca 1254/1838 tarihli Tarîk-i İlmî'ye Dâir Cezâ Kanunnâmesi çıkarıldı. Kanunnâmenin çıkarılmasındaki maksat, yanlış işlere bulaşmış olan kadınları -özellikle çoğunluğu tanınmayan yani "mechûlü'l-ahvâl" nâibleri ve tanınmasına karşın sıkıntılı olan diğerlerini de- terbiye ve tenbih etmektir. Kanunnâmede kadınların gördükleri davalarda ve hukukî işlerde alacakları ücretlerden, davalı-hâkim ilişkilerinde yanlışlık yapanlara ve rüşvet alanlara verilecek cezalardan bahsedilmektedir. Ayrıca önceki fermanlarda üzerinde durulan ancak çözüm sunulmayan liyakatsiz nâibler hakkında önemli bir madde getirilmektedir. Kanunnâmenin ilanının akabinde mechûlü'l-ahvâl olanlardan şeriat hizmetlerinde bulunmayı isteyenlerin, şeyhülislâmın nezaretinde kurulacak komisyon huzurunda imtihana girmeleri gerektiği bildirilmektedir. İmtihan sonucunda "icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyeye"ye kabiliyeti olanların, imtihanındaki başarısını gösteren şeyhülislâmın mühürlediği pusulayla kazalara gönderileceği, bunların dışındakilerin ise kazâ hizmetine alınmayacağı ifade edilmektedir.²⁶ III. Selim döneminde çıkan fermanlarda nâib atama yetkisinde şeyhülislâmın onayının alınması gerektiği üzerinde durulmuştu. Ancak onayın ne şekilde olacağına dair bir açıklama getirilmemişti. Tarîk-i İlmî'ye yönelik yapılan bu düzenlemeyle nâib atama

24 İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 191-192; Feyizoğlu, *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'î Mahkemelerde Düzenlemeler*.

25 Takvim-i Vekâyi, 11 Muharrem 1250, s. 2; Takvim-i Vekâyi, 23 Şaban 1250, s. 1.

26 Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmî'ye'ye Dair Ceza Kanunnâmesi", 150-151. Burada Ceza Kanunnâmesi'nin tam metni 148-161. sayfalar arasında verilmiştir. Bu Ceza Kanunnâmesi'ne 25 Ramazan 1254/12 Aralık 1838'de bir zeyl yayınlanarak hâli hazırda görevli olan nâiblerin imtihana alınmayacağı, sadece tarîk-i kazâyâ yeni girenlere sınav yapılacağı bildirilmektedir. Bkz. Çadırcı, age., s. 160-161.

konusundaki onay alınma meselesinin nasıl olacağı da açıklığa kavuşmuş oldu. Bu durum aynı zamanda nâib atama işlerinin şeyhülislâmlık makamı tarafından yapılmasına yönelik bir çabanın göstergesidir.

Ceza Kanunnâmesi'nde ayrıca nâibler kendi aralarında “ednâ, evsat, karîb-i a'lâ, a'lâ” şeklinde derecelendirilmiş ve bunların kendilerini ifade edecek şekilde yazı yazmaya kabiliyetleri olduğu takdirde derecelerine göre kazalara hâkim olarak tayin edilecekleri belirtilmiştir. Söz konusu derecelerden hiçbirisine giremeyenlere ilim tahsil etmeleri gerektiği bildirilecektir.²⁷ Bu hükümle birlikte nâiblerin niteliğini belirleme ve kısmen de artırma hususunda somut bir adım atıldığı söylenebilir. Buna rağmen yeni ve farklı bir eğitim ortamında nâibliği yeniden değerlendirme gibi bir durum henüz söz konusu olmamıştır. Bilakis liyakatsiz olan nâibler, mevcut eğitim sisteminde ilim tahsiline yönlendirilmişlerdir.

Burada bir hususa daha dikkat çekmek gerekiyor. Nâiblerin ednâ, evsat, karîb-i a'lâ ve a'lâ şeklindeki derecelendirilmeleri ilmiye sınıfındaki hiyerarşik düzenlemeden farklılık arz etmektedir. Böyle bir derecelendirme şer'î hizmetler için yeni bir durumdur. Ayrıca bu tür bir derecelendirme gelecek için iki yönden yeni bir döneme işaret olarak okunabilir. Bunların ilkinde medrese eğitim sisteminde yetişip müfredatta bulunan ilimleri tertip üzere sonuna kadar takip edemeyip icâzet alamayan, dolayısıyla ilmiye sınıfına giremeyenlere bizzat şeyhülislâm tarafından şer'î işlerde yetki verilmesi söz konusudur. Nâibler, önceden kadılar tarafından atanarak onlara vekâlet etmeleri hasebiyle sınırlı yetkiye sahiptiler. Bu düzenlemeyle birlikte, yetkiyi doğrudan şeyhülislâmdan aldıkları için hem konumları yükselmekte hem de sorumlulukları artmaktadır.

Nâiblerin derecelendirilmesindeki ikinci önemli nokta ise bu grubun, Tanzimat'ın arefesinde çıkarılan yeni kanunî düzenlemeleri uygulayacak yeni hâkimler zümresinin oluşumunun habercisi ya da öncüsü olmasıdır. Ceza Kanunnâmesi'ndeki “Şer'î hizmetlere talip olanlar imtihandan başarılı olduğu takdirde kazalara hâkim tayin edilir.” ifadesinde “kadı” tabiri yerine “hâkim” tabiri tercih edilmiştir. Bu dönemde hâkim tabirinin, nâib ya da kadı tabirleriyle birlikte hatta bir zaman sonra onların önüne geçen baskın bir şekilde kullanıma girdiği görüşü ileri sürülebilir. Hâkim tabiri aynı zamanda hukukçu karakterindeki değişimin emareleri olarak görülebilir. Hukukçu karakterindeki değişim de hukuk eğitimindeki değişimi bir sonraki aşamada etkileyecektir, diyebiliriz. O dönemde kullanılan hâkim tabiri üzerinde derinlemesine bir araştırma yapılması buradaki düşüncelerin temellendirilmesi için duruma netlik kazandıracaktır. Yukarıdaki maddenin medrese yüksek eğitim sistemini ilgilendiren kısmı ise uhdesinde bulundurduğu hukukçu eğitimi vazifesini ileride, kendisinin dışında oluşturulacak yeni hukuk eğitimi kurumlarıyla paylaşacak olmasıdır. Bunlar Muallimhâne-i Nüvvâb (1855) başta olmak üzere açılacak olan diğer hukuk eğitimi veren kurumlardır.

27 Çadırcı, “Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnâmesi”, 151-152.

Kadı ve nâiblere yönelik 1254/1838’de çıkan söz konusu cezanâmeden yaklaşık 19 ay sonra 1255/1840’ta kazâ işleriyle ilgili bir de “Talimnâme-i Hükkâm” yayınlanmıştır.²⁸ Burada yargılama işlerini yürütecek kişilerin, Tanzimat’la birlikte hayata geçirilen muhassıllık sistemi içerisindeki vaziyetleri üzerinde durulmaktadır. Bahsettiğimiz ferman ve kanunlarda değinilen, nâibin şeyhülislâm tarafından atanması meselesi burada da teyit edilmekle birlikte bu talimnâmenin içeriğinde de nüvvâbın eğitimi ve niteliklerinin artırılmasıyla ilgili bir madde bulunmamaktadır. Bunun yerine daha çok yargılama işlerinin iyi bir şekilde yapılması için birtakım uyarı ve yönlendirmeler verilmektedir. Talimnâme-i Hükkâm’ın, Meclis-i Umûmî’de eklenen yedinci maddesinde, nüvvâbın “halli müşkil” olan meselelere ilişkin hüküm vermede acele etmemeleri ve konu hakkında hem yerel ulemâdan hem de Dersâdet’ten öneri almaları gerektiği üzerinde durulmaktadır.²⁹

Talimnâme-i Hükkâm’ın üzerinde durduğu mühim hususlar bulunmaktadır. Bunlardan birisi yeni oluşturulan muhassıllık sistemiyle ortaya çıkan yeni idarî düzende nâibin konumu meselesidir. Bundan daha önemlisi ise bu sistemle teşekkül eden mahallî meclislere, şer’î hususların dışında kalan meselelerde mahkeme yetkisi verilmesidir.³⁰ Buradaki mahallî meclisler nizâmîye mahkemelerinin de öncüsü olarak kabul edilmektedir.³¹ Bu dönemden sonra şer’î mahkemelerin yanında bu tip mahkemelerin ortaya çıkması hukuk alanında yeni düzenlemeleri beraberinde getirmektedir.

Yargılama işleriyle ilgili Receb 1271/Nisan 1855’te üç nizamnâme ve bir tembihnâme çıkarılmıştır.³² Kadılar hakkındaki nizamnâmede, mansıb kadılığı denilen mülâzemet usûlü ile elde edilen kadılıkların ne şekilde olacağından bahsedilmektedir. Buradaki kadılar medrese eğitim müfredatındaki ilimleri tamamlayıp icâzet alan ve ruûs imtihanında muvaffak olanlardır. Aynı tarihi taşıyan “Nüvvâb Hakkında Nizamnâme” (1855)³³ ise mansıb kadılığı olmayan, bilakis onların yerine veya onlara yardımcı olarak atanan vekillerin durumu hakkındadır. Nizamnâmenin birinci bendinde mevcut tüm nâibler beş sınıfa ayrılarak normal kadılık mansıbında olanlar da sayılmıştır. Bu tasnif mülâzemet usûlü ile kadılık elde etmiş olanlarla diğerlerini ayırt etmek için yapılmış olmalıdır.

28 Akiba, “Kadılık Teşkilatında Tanzimat’ın Uygulanması: 1840 Tarihli Talimnâme-i Hükkâm”. Talimnâmenin transkripsiyonu makalenin sonunda 33.-36. sayfalardadır. Bu makalede yazar, ‘talimnâmenin, Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak içeriğini, uygulanmasını ve sonuçlarını ayrıntılarıyla inceleyip, çıkan sonuçları Osmanlı kadılık teşkilatının tarihi gelişimi, Tanzimat’ın ilk yıllarında teşkilattaki düzenlemeleri ve genel Tanzimat reform hareketleri bağlamlarında değerlendirmesi’ yapmıştır. Talimnâmenin tarihi hakkında bkz. Akiba, a.g.e., s. 13-14.

29 Akiba, “Kadılık Teşkilatında Tanzimat’ın Uygulanması: 1840 Tarihli Talimnâme-i Hükkâm”, 36.

30 Akiba, “Kadılık Teşkilatında Tanzimat’ın Uygulanması: 1840 Tarihli Talimnâme-i Hükkâm”, 36.

31 Kenanoğlu, “DÎA”, 33/185.

32 “Bilumum Mehâkim-i Şer’iyye Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamnâmedir”, “Tevcihât-ı Menâsıb-ı Kazâ Nizamnâmesi”, “Nüvvâb Hakkında Nizamnâme”, *Düstur* (Matbaa-i Âmire, 1279), 1/301-324. Arka arkaya gelen bu nizamnâmelerin ilkinin tarihi yoktur. Diğer ikisinin tarihi 17 Receb 1271/5 Nisan 1855’tir; “Kudât ve Nüvvâbın Sûret-i Hareket ve Rusûmâtına Dâir Bâ-irâde-i Seniyye Karargîr Olan Usûlü Şâmil Tenbihât”, *Takvim-i Vekâyi*, 18 Recep 1271, s. 2-4.

33 *Düstur*, 1/321-324.

Nüvvâb Hakkında Nizâmname'deki sınıflandırmalara bakıldığında nüvvâb arasında, ilk ikisi hâlihazırda derecesine göre kadılıkta bulunanlarla bu görevi yapabilecek ehliyetteki müderrisler; üçüncü ve dördüncü sınıfta da öncesinde şer'î hizmette bulunmayıp imtihan sonucunda ehliyetlerini ispat edecek "mevâlî" ve "müderrisîn" ile dereceleri ikinci sınıftakilerden aşağı olanlar sayılmıştır. Beşinci sınıfta ise nâiblik mesleğine ilk defa gireceklerden bahsedilmektedir. Bunların bir müddet mahkemelerde staj gördükten sonra, ki bu mahkemelere nâiblerin yetişeceği birer mektep olarak bakılmaktadır, imtihana alınıp seçilecekleri bildirilmektedir. Beşinci sınıftakilerin belli bir seviyeye kadar medrese tahsili görüp icâzet alamayanları kapsadığı anlaşılmaktadır. Bunlar devam edecekleri mahkemelerde yargılama usulleri ve bunlarla ilgili resmî ve hukukî yazışmaları öğreneceklerdir. Daha sonra bu kişiler, devam ettiği mahkemenin hâkiminden hem mahkemeye devamlarını hem de yargı mesleğinde başarılı olduğunu gösteren onaylı bir belgeyi Fetvâhâne'ye verip imtihan meclislerine kabul edileceklerdir. Nâiblerin niteliğinin artırılması hususunda planlanan bu uygulamalar, 1838'de çıkan Ceza Kanunnâmesi'nde gündeme getirilen nâib olacakların imtihan edilmesi meselesinden sonra hukukçu eğitimine yönelik atılmış önemli bir adımdır.

3. Yeni Bir Hukuk Okulunun Kuruluşu: Muallimhâne-i Nüvvâb

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tarîk-i kazâya yönelik yukarıda bahsi geçen kanun ve talimatlar hem devletin genel işleyişine uygun hem de zaman içindeki gelişmelere paralel yapılmıştır. Adli alanda 1855'teki düzenlemelerle nâib, yargı meselesinin önemli bir aktörü hâline gelmiştir.³⁴ Buna rağmen onların eğitimi ve niteliklerinin artırılması ile ilgili imtihanla seviyelerinin belirlenmesi dışında bir şey yapılamamıştır. Nâiblerin seçiminde bir önceki kısımda zikredilen kanunlarda üzerinde durulan imtihan usûlünün önemsenmesi, şeyhülislâmlık bünyesinde yeni bir oluşumu beraberinde getirmiştir.

Bu oluşum, 1855'te yeni nâib olacakların imtihan edilmesi için meşihatta kurulan Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer'iyye'dir.³⁵ Nüvvâb Hakkında Nizâmname'ye göre beşinci sınıf kabul edilen ve henüz görev alamayan nâibleri takip etme görevinin de verildiği bu mecliste³⁶ yeni nâib olacakların durumu hakkında, 24 Şevval 1271/10 Temmuz 1855'te Şeyhülislâm'a bir rapor sunulmuştur.³⁷ Raporda asıl üzerinde durulan kesim, imtihanlar neticesinde zikredilen nizâmnamedeki beş sınıfa girmeyenlerdir. Bu kişilerin, mahkemelerdeki kâtip yoğunluğundan dolayı mahkeme işleriyle ilgili yeteri kadar uygulama yapamayacakları ve böylesi bir işin uzun süreli olup maksada ulaştıramayacağı ifade edilmektedir. Bundan sonra meclisin kendi içinde yaptığı değerlendirmede, şer'î hizmetlerde görev almak isteyen yetenekli kişilerin

34 Nâiblik teşkilatının işlerlik kazandığı yönünde bir yorum için bkz. Yasemin Beyazıt, "Tanzimat Devri Şeyhülislâmlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumundaki İstihdam Sorunu", *Bilgi* 54 (2010), 62.

35 Yurdakul, *Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*, 193.

36 Bkz. M. Münir Aktepe (ed.), *Vak'a Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984), 9/127.

37 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrâde Dâhiliye (İ.DH), 326/21224, 24 Şevval 1271/10 Temmuz 1855.

“müddet-i kalîlede istihsâl-i liyâkat etmeleri için bir münâsib mekânın Muallimhâne-i Kudât” olarak açılması teklif edilmektedir. Ayrıca “ilm-i fıkıh, ilm-i ferâiz, ilm-i sakk, hat ve defter-i kassâm”dan oluşan bir ders programı önerilmektedir. Burada okuyacak kabiliyetli kişilerde aranan nitelik de “istihrâc-ı meseleye muktedir” olmaktır. Öğrencilerin ilm-i fıkıh ve ilm-i ferâizi öğrendikten sonra fıkıh kitaplarındaki meselelere ilişkin kendilerine gösterilecek şer‘î dava örneklerini, mevcut tercüme edilmiş fetvâ kitaplarındaki yerlerine müracaatla uygulamalı olarak benzer davalara ait şer‘î belgeleri hazırlamaları ve “kassâm defteri” de düzenleyerek muallimlerine göstermeleri istenmektedir. Böylece kısa zaman zarfında yeteneklilerin şer‘î hizmete ilişkin konularda kabiliyet kesbedecekleri vurgulanmaktadır.

Raporda, verilecek eğitimin çerçevesi çizilirken mevcut fıkıh ve fetva kitaplarının öğrenimi ve bunların muhakeme işlerindeki uygulamalı yönlerinin kazanılması üzerinde durulduğu görülmektedir. Medrese eğitim anlayışında, hukukçu olacak kişiden yani tarik-i kazâya girecek bir talebeden beklenen özelliklerin edinilmesi için uzun bir süre ve yoğun bir müfredatın tahsili gerekiyordu. Ancak yeni hukuk okulunda hukukçu olacak kişiden beklenen özellikleri kazandırmak için medrese eğitim anlayışının aksine kısa bir süre ve son derece muhtasar bir müfredat programı yeterli görülmektedir.

Meclis-i İntihâb tarafından kaleme alınan söz konusu öneriler, Şeyhülislâm Meşrebzâde Ârif Efendi (ö. 1858) tarafından Sadrazam’a aynı içerikle ve okul için de bir yer gösterilerek sunulmuştur. Buradaki bilgi şu şekildedir:

“...hidmet-i şer‘iyyede istihdâma kabiliyetleri olan kesânın müddet-i kalîlede istihsâl-i liyâkat etmeleri için bir münâsib mahallin Muallimhâne-i Kudât ittihaz olunması tezekkür ve tensib olunmuş ve Süleymaniye Cami-i Şerifi kurbünde kâin Mekteb-i Edebiye’nin matlûb olunan muallimhâne ittihazına kabiliyet ve bâb-ı fetvaya civar bulunması cihetiyle kemâl-i münasebeti bulunduğundan başka cennet mekân Efendimiz Hazretleri’nin murâd-ı âlileri dahi Mekteb-i Edebiye’de bu makûle zevât yetiştirilmesi idi ki merhum İmamzâde Efendi’den istimâ‘ olunmuş idi...”³⁸

Bu yer Fetvahâne’ye yakınlığı gerekçe gösterilen, Süleymaniye Camii civarındaki Mekteb-i Edebiye’nin binasıdır.³⁹ Ârif Efendi’nin ifadesine bakılırsa şer‘î hizmetlerde görev yapacak kişilerin eğitiminin bu tarihin öncesinde de düşünüldüğü görülmektedir. Bazı eğitim tarihçileri tarafından Batı tarzı okul olduğu mesnetsiz bir şekilde iddia edilen⁴⁰ Mekteb-i Edebiye’nin kuruluşunda güdülen gayelerden birisinin şer‘î hizmetlerde vazife görececek kişileri yetiştirmek olduğunu öğreniyoruz. Osmanlı eğitim tarihinde ilk sivil okul olarak da kabul edilen Mekteb-i Edebiye’nin tarihi açısından önem arz eden bu konu, üzerinde ayrıca çalışılması gerekmektedir.

38 BOA, İ. DH, 326/21224.

39 Müstakimzâde Süleyman Sa’deddin Efendi, *Devhatü ’l-Meşâyih: Osmanlı Şeyhülislamlarının Biyografileri (Devhatü ’l-Meşâyih Mea Zeyl, Rusûmât Muhasebecisi Rifat Efendi’nin Zeyli)* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978), 132.

40 Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), 43-48; Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 62; V. Carter Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Bâbüli (1789-1922)* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 107.

Yazışmalar Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'ye havale edilerek onların da oluru alınmıştır. Yazışmalardan sonra nihayet padişahın iradesi çıkarak okulun kuruluşu 3 Zilhicce 1271/17 Ağustos 1855'te tamamlanmıştır.⁴¹

Şer'î hizmetlerde bulunacaklar için açılması düşünülen okulun ismi, başta Meclis-i İntihâb'ın kaleme aldığı rapor olmak üzere kuruluş aşamasındaki resmî yazışmalarda "Muallimhâne-i Kudât" yani "Kadılar Okulu" şeklinde geçmektedir.⁴² Lakin bu isim kurumun tesisinden sonraki belgelerde geçmemiş, bunun yerine Muallimhâne-i Nüvvâb ismi kullanılmıştır.⁴³ İlk isim yerine sonrakinin tercih edilmesi üzerinde ayrıca durulmalıdır.

Okulun ismi için ilk belgelerde kadı kelimesinin kullanılıp sonradan nâib kelimesinde karar kılınması, kadı ile nâib arasındaki farka işaret etmek için olmalıdır. Zira kadı olmak için ulûm-i Arabiye ve edebiye, mantık, hikmet, kelâm, usûl-i fıkıh, fıkıh, hadis ve tefsir gibi ilimlerin uzun ve yoğun emek isteyen bir eğitim sürecinde tahsil edilmesi; bu ilimlerin her birinden icâzet alınması, ayrıca ruûs ve mülâzemet imtihanlarının verilmesi gerekmektedir. Bu imtihanları verenler aynı zamanda ilmiye sınıfına da dâhil oluyordu. Bununla birlikte şer'î hizmetleri yürüteceklerin yetişmesi amacıyla yeni ihdas edilen kurumda nâib olmak için fıkıh, ilm-i ferâiz, ilm-i sakk ve hattın öğrenilmesi ve medreseye nispeten kısa bir süre eğitim alınması yeterli görülmektedir. Dolayısıyla kadı ile nâib arasındaki farkın, aynı zamanda nâib okulu ile medrese arasındaki farkı gösterdiği söylenebilir. Bu sebeple yeni açılan kurumun eğitim içeriği ile medrese eğitimini birbirinden ayırmak için okulun isminde kadı kelimesi tercih edilmemiş olabilir. Bunların yanında iki kurum arasındaki farkı adeta belirtircesine, Muallimhâne-i Nüvvâb'dan mezun olanlara ilmiye rütbesi verilmediğine de işaret etmemiz gerekir. 1855'te çıkan Nüvvâb Hakkında Nizamnâme'de zikredilen sınıfların son üçü kastedilerek "sâlis, râbi ve hâmis" şeklinde, ilmiye sınıfı dışındaki memuriyetler için de kullanılan rütbelere takdir edilmiştir. Bu rütbelere okul sonunda yapılan imtihanındaki öğrenci başarısına göre verilmiştir.⁴⁴

4. Muallimhâne-i Nüvvâb'da Eğitim: Medreseden Farklı Yeni Hukuk Okullarının Öncüsü

Muallimhâne-i Nüvvâb, ders programında müstakil olarak hukuk derslerine yer vermesi ve mahkeme işleri ile ilgili uygulamaların olması hasebiyle, yargı alanında açılan ilk hukuk okulu unvanını taşıması bakımından önemli ve öncü bir kurum olmuştur.

Okulun kurulduğu dönemlerde şer'î mahkemelerin hâricinde farklı yargı kurumları açılmış ve buralarda görev alacaklar için yeni istihdam alanları oluşmuştur. Böyle bir ortamda Muallimhâne-i Nüvvâb mezunları, şer'î mahkemelerle birlikte farklı yargı alanlarına bakan

41 BOA, İ. DH, 326/21224.

42 BOA, İ. DH, 326/21224; BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEOAYN.d), 727/77, 15 Zilhicce? 1271 / 29 Ağustos 1855; BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair (A. MKT.NZD), 161/79, 15 Şevval 1271 / 1 Temmuz 1855.

43 BOA, İrâde Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 346/15002.

44 *İlmiye Salnâmesi* (Dârulhilâfeti'l-Âliyye: Matbaa-i Âmiri, 1334), 689-729.1332 tarihinden sonra ise mezun olanların dereceleri 'Karîbü'l-a'lâ, A'lâ, Aliyyü'l-a'lâ' şeklindedir. Bkz. a.e., s. 729-736.

nizâmiye mahkemelerinin de önemli insan kaynağı⁴⁵ haline gelmiştir.⁴⁶ Bu noktada hem nizâmiye mahkemelerinde görev alacak hem de yeni oluşan hukuk müktesebatını öğrenecek hukukçuları yetiştirmek üzere daha sonra açılan ancak uzun süreli olmayan Kavânîn ve Nizâmât Dershânesi (1870) ve Dârulfünûn-ı Sultanî Hukuk Mektebi (1874) ile günümüzde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi olarak eğitime devam eden Mekteb-i Hukuk-ı Şahane (1880) gibi hukuk mektepleri için Muallimhâne-i Nüvvâb'ın, okulda uygulanan eğitim müfredatı ve hukuk alanında meslekî kurumsal karakteri yönüyle öncü bir kuruluş olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Muallimhâne-i Nüvvâb, medresenin hukukçu yetiştirme vazifesini, özellikle medrese eğitimi hiç almayanlar ya da tamamlayamayanlar için, büyük ölçüde üstlenmiştir. Benzer şekilde Muallimhâne-i Nüvvâb'dan önce açılan Dârulmuallimîn (1848) de medresenin bir anlamda sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirme vazifesini uhdesine almıştı. Bu yeni eğitim kurumlarına girişte öğrenci olacaklar için medrese eğitim sisteminde tahsil edilen ilimlerden icâzet alma şartının aranmaması, okullara karşı öğrencilerin ilgisinin artmasını sağlamıştır. Muallimhâne-i Nüvvâb'ın öğrenciler tarafından tercih edilebilirliğini artıran önemli özellikler arasında, okulun müfredatının medresede uygulanan programdan muhtasar, pratik ve nispeten kolay olması ile okulu bitirdikten sonraki iş imkânlarının hazır bulunması sayılmaktadır. Meclis-i İntihâb'ın okulun kuruluşu hakkındaki raporunda da öğrencilerin okulu bitirdikten sonra iş konusunda ümitsizliğe düşmeyecekleri belirtilmektedir.⁴⁷

Medrese eğitim sisteminin haricinde yetiştirilecek hukukçular için medreseden farklı bir ortamda açılan Muallimhâne-i Nüvvâb, müfredatında yüksek din eğitimine ait fikhî ilmini barındırmıştır. Daha sonraları ise fikhînin yanında süreç içerisinde ortaya çıkan yeni kanun ve düzenlemeler başta olmak üzere yeni hukuk alanlarıyla ilgili diğer derslere de yer vermiştir. Bu okulda fikhî ilminin ana konularından olan ibadet müfredatı dışına çıkarılmıştır. Medrese eğitim sisteminde fikhî, ibadet, muamelât ve ukûbât şeklinde bir bütün halinde ele alınırken Muallimhâne-i Nüvvâb'da fikhînin muamelât ve ukûbât kısmı ön planda tutulmaktadır.

Muallimhâne-i Nüvvâb'da eğitim, kuruluşundan 1924'teki kapanışına kadar kesintisiz sürmüştür.⁴⁸ 69 yıllık eğitim hayatında sürekli kendini yenileyen ve geliştiren bir geçmişe sahip olan Muallimhâne-i Nüvvâb'da farklı dönemlerde okulun yapısına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Bu bağlamda 1291/1874'te Meclis-i İntihâb-ı Hükâm-ı Şer' de okulun eğitimi ve genel işleyişiyle ilgili yapılan değerlendirme neticesinde Muallimhâne-i Nüvvâb İçün Müceddeden Kaleme Alınan Talimatnâme hazırlanmıştır.⁴⁹ Talimatnâmenin mukaddimesinde okuldaki eğitimden maksadın "ulûm-i Arabiye" talimi olmadığı, bilakis okulun kuruluşundaki

45 İstanbul Müftülüğü Meşihat Defterleri (İST.MFT.MSH.DFT), 3/2008.1.

46 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 282.

47 Bkz. İ. DH, 326/21224.

48 *İlmiye Salnâmesi*, 689-729.

49 İST.MFT.MSH.DFT, 3/1999.

raporda ifade edildiği gibi “ilm-i fikhın muamelât kısmıyla ilm-i ferâizi ve bunların ameliyatıyla fenn-i sakkı tedris ve talim” olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Ayrıca okula alınacak öğrencilerin miktarı ve niteliklerinin yanında okuldaki talim ve tedrisin ne şekilde olacağı da açıklanmaktadır. Mukaddimede belirtilen hususta, dönemin devlet anlayışının gerektirdiği üzere bir hukuk eğitiminden maksadın, mahkeme işlerini yapacak kadar donanımına sahip, kısa sürede iş görebilecek seviyede ve pratik şekilde hukukçu yetiştirmek olduğu görülmektedir.

Mukaddimede verilecek eğitimdeki gayenin ulûm-i Arabiye eğitimi olmayacağı vurgusunu iki şekilde okumak mümkündür. Bunlardan ilki okuldaki eğitimin, medrese eğitim müfredatından ayrı olduğuna işaret ederek sadece hukuk eğitimi ile sınırlandırıldığını belirtmek olmalıdır. İkincisi ise okulun eğitiminin yüksek seviyede olduğuna işaret ederek âlet ilimleri kapsamında değerlendirilen ulûm-i Arabiye’yi tahsil etmiş kişilere hitap ettiği ayrımını belirtmek olmalıdır. Zira talimnâmenin birinci maddesinde okula girmek isteyenlerin seviye bakımından, Şerh-i Akâid’in üzerinde ders görmesinin yanında fikhın muamelat kısmı sayılan *Dürer* kitabından imtihan olunması ve bu sayede fikhî meselelere aşına olduklarının görülmesi şart koşulmaktadır.⁵⁰ Ayrıca talimatnâmenin 14. maddesinde Çatalcalı Ali Efendi’nin (ö. 1103/1692) fetva kitabının muamelat kısmından birer fetva gösterilerek bununla ilgili açıklamaların yazılı olarak yapılması istenmektedir. Okula girişte fikh birikimine yönelik ileri sürülen şartların ilk zamanlarda aranmadığı halde sonradan istenmesini, eğitimdeki kaliteyi artırma gayretleri olarak okumak mümkündür.

Muallimhâne-i Nüvvâb’da okula giriş şartları, sınıf geçme, mezuniyet imtihan usulleri ve okula devamla ilgili meselelere özen gösterilmesi, hukuk tarihinde ikinci hukuk eğitimi veren kurum diyebileceğimiz ve istenilen verim alınmadığı için kısa ömürlü olan Kavânin ve Nizâmât Dershânesi’ndeki (1870) eğitimin sorunları hakkındaki raporda ileri sürülen tespitleri hatırlatmaktadır.⁵¹ Raporda, dershânenin başarısızlığındaki etkenlerden birisinin öğrencilerin imtihan edilememesi olduğu üzerinde durulmaktadır.⁵² Dolayısıyla talimatnâmeyle birlikte Muallimhâne-i Nüvvâb’daki eğitimin niteliğini arttırmaya yönelik bir çabadan bahsedilebilir.

Talimatnâmede okulun ders programı hakkında da bilgiler verilmektedir.⁵³ Buna göre okulda fıkıhtan; *Dürer*, *Mültekâ* (bu iki kitabın muamelata dair olan kısmı), Mecelle, ilm-i ferâiz ve fenn-i sakk dersleri okutulacaktır. Ayrıca uygulamalı olarak “zabt-ı dava”, şer’î mahkemelerde yazıldığı şekliyle öğretilecektir. Muallimler ilm-i ferâiz dersini okutarak bunun uygulamasını öğrencilere yaptırıp kassâm defterinin nasıl hazırlanacağını tarif edeceklerdir. Öğrenim süresi de iki yıl olacaktır. Sınıf oluşumları da Mekteb-i Tıbbiye’deki gibi üst sınıf birinci, alt sınıf da ikinci olarak kabul edilmektedir. Yani imtihan neticesinde başarılı olanlar ikinci sınıftan birinci sınıfa geçecektir.

50 İST.MFT.MSH.DFT, 3/1999, Birinci madde.

51 Kavânin ve Nizâmât Dershânesi için bkz. Ali Adem Yörük, *Mekteb-i Hukuk’un Kuruluş ve Faaliyetleri (1878-1900)* (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 19-23; Çelikaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)*, 135-138.

52 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 41/159.

53 İST.MFT.MSH.DFT, 3/1999, Dördüncü madde.

Okulun yeni hazırlanan ders programında dikkat çeken en önemli nokta, 1868’de yazılmaya başlanan ve medenî kanun olarak kabul edilen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye’nin⁵⁴ müfredata alınmasıdır. Mecelle’nin müfredata alınması, Muallimhâne-i Nüvvâb’ın kendisini yeni yargı sistemine göre yenilediğine işaret sayılabilir. Ayrıca hukuk tarihinde müstesna bir yere sahip olan Mecelle’nin okutulması hukuk eğitimi veren bir kurum olarak Muallimhâne-i Nüvvâb’a verilen değer de bir göstergesidir. Zira o dönemlerde hukukçu yetiştiren sistemli bir okul olma özelliğini hali hazırda devam ettirmektedir.

Muallimhâne-i Nüvvâb öğrencilerine sınıf geçme sınavlarında Çatalcalı Ali Efendi’nin kitabının⁵⁵ muamelatla ilgili kısmından 12 soru yöneltilecektir. Geçebilmeleri için soruların hepsine cevap vermeleri gerekmektedir. Başaramayanlar sınıf tekrarı yapacaktır. Son sınıftaki öğrencilerden nâiblik mesleğine geçmek isteyenlerin üç sene üst üste imtihana girme hakkı vardır. İmtihanların üçünde de başarısız olanlara tezkire verilerek “sunûf-ı sülûse”nin râğbet etmediği kazaların niyabetine tayin hakkı verilmektedir.⁵⁶

Talimatnâmede vurgulanan üç derste görüldüğü üzere fıkıh eğitiminde usûl kısmı daraltılmış ve işin muamelat ile fetvalar kısmı pratik yapılacak şekilde birkaç kitapla sınırlandırılmıştır. Medrese yüksek eğitim anlayışında bir hukukçunun yetişmesi kısa zamanda olmamakta aksine uzun süre ve yoğun bir emek istemektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında devlet idarî anlayışında kısa zamanda, düşük maliyetle hedefe ulaştıracak eğitim tarzı ön planda tutulmuştur. Dönemin eğitim anlayışı da bu yöndedir. Böyle bir eğitim anlayışının yansımalarının Muallimhâne-i Nüvvâb’da da olması doğal karşılanabilir. Bu noktada ilmiye sınıfı mensuplarının dönemin yeni eğitim işleri ile yakından ilgilendiğini nazara vermekte fayda vardır. Muallimhâne-i Nüvvâb’ın açıldığı yılda Meclis-i Maârif-i Umûmiyye Müdürü, ilmiye sınıfından Sadr-ı Anadolu payeli İsmet Bey’dir.⁵⁷ Muallimhâne-i Nüvvâb’ın açılması hakkında rapor hazırlayan Meclis-i İntihâb-ı Hükâm-ı Şer’ın başkanı Sirozîzâde Mehmed Tâhir Efendi, hazırlanan rapor tarihinden yaklaşık dört ay sonra 1272’de Meclis-i Maârif-i Umûmiyye’ye reis olarak⁵⁸ atanmış ve aynı anda iki meclisin de başkanlığını yürütmüştür.⁵⁹ Dolayısıyla buna benzer ilişkilerden hareketle Muallimhâne-i Nüvvâb’ın ders programının hukuk ile ilgili derslerle sınırlandırılarak ve eğitim için de belirli bir süre tayin edilerek düzenlenmesinde, Dârulmuallimîn ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye gibi okulların tecrübesinin örnek alınmış olabileceğinden söz edebiliriz. Zira bu okulların ders programlarında da mesleğe yönelik dersler öncelenmiş ve eğitim süreci birkaç sene ile sınırlandırılmıştır.

54 Mecelle hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle* (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 1973); Mehmet Âkif Aydın, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 28 (2003), 231-235.

55 Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvaları: Fetâvâ-yı Ali Efendi* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2014).

56 İST.MFT.MSH.DFT, 3/1999, Dokuzuncu ve on ikinci madde.

57 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1272, 10/39. Ayrıca Meclis-i Maârif’in 19 kişilik azâsından 10’u ilmiye sınıfı mensubu kişilerdir. Bkz. aynı yer.

58 Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye* (Matbaa-i Âmire, 1311), 3/249.

59 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* (Dâru’t-tibâati’l-âmire, 1273). Bkz. sayfa 38 ve 54.

Zikredilen hususlardan hareketle Muallimhâne-i Nüvvâb'ın açılmasını ve eğitim tarzını iki yönlü okumak mümkündür. İlki pratik ve çabuk sonuç alan bir eğitim vermek; ikincisi de tek bir alana yoğunlaşan meslekî eğitim vermektir. Medrese yüksek eğitim anlayışında hukukçu olmak; iyi bir dil uzmanı, mantıkçı, edebiyatçı, kelâmcı, usûlcü, muhaddis ve müfessir olmakla mümkündür. Muallimhâne-i Nüvvâb'ın ilk döneminde hukukçu olmak için ise bu özellikler aranmamakta, bunun yerine hukukî bir meseleyi *Dürer* ve *Mültekâ* gibi kitaplara göre değerlendirebilme ve söz konusu meseleye yönelik şer'î belge düzenleyebilme becerisine bakılmaktadır.

Muallimhâne-i Nüvvâb hakkındaki 1874 düzenlemelerinin yapıldığı sıralarda, Dârülfünûn-ı Sultânî'de yeni bir hukuk mektebi açılmıştır.⁶⁰ Kavânin ve Nizâmât Dershânesi'nden sonra üçüncü hukuk eğitimi veren mektep olarak tarih sahnesine çıkan bu okulun da ömrü çok fazla olmamış ve beş altı senelik bir eğitimden sonra kapanmıştır. Bu okulun kapandığı sıralarda 1880'de Mekteb-i Hukuk-ı Şahane, hukuk eğitimi tarihinde dördüncü okul olarak açılmış ve düzenli bir şekilde günümüze kadar devam etmiştir.⁶¹ Son açılan Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'nin kuruluşuna kadarki 25 senelik zaman zarfında devletin yargı alanının, hâkiminden mahkeme görevlilerine kadar ihtiyaç duyduğu hukuk adamlarını yetiştiren en önemli kurum Muallimhâne-i Nüvvâb olmuştur. Dolayısıyla meseleye buradan bakıldığında Muallimhâne-i Nüvvâb, kendisinden sonra kurulan yeni hukuk okullarının öncüsü bir kurum hüviyeti özelliğini taşımaktadır.

Muallimhâne-i Nüvvâb'la ilgili düzenlemeler sonraki zamanlarda da okulun yapısını geliştirerek devam etmiştir. 1883'te yeni bir talimat hazırlanmıştır.⁶² Talimatta dikkati çeken nokta okulun isminin Mekteb-i Nüvvâb olarak geçmesidir. Okula kabul şartları arasında öğrencilerin yirmi yaşının üstünde olması, Şerh-i Akâid'e kadar ders görmesi ve iyi hallerine şahit iki kişinin bulunması istenmektedir. Bu tür kriterler önceki düzenlemede de gündeme gelmiştir. Yeni talimat ile dört seneye çıkarılan okulun derslerine ilaveler yapılmıştır. Öncekilere ilaveten "i'lâm, fenn-i inşâ, imlâ, hüsn-ü hat ve ilm-i hesab" programa alınmıştır.⁶³ Öğrenim süresi dört yıla çıkarılarak okulun niteliğinin artırılmak istendiği anlaşılmaktadır. Zira bu düzenlemeden üç sene önce Adliye Nezâreti'ne bağlı yukarıda ismi geçen Mekteb-i Hukuk-ı Şahâne (1880) kurulmuştur. Bu tür örneklerle ve diğer eğitim kurumlarına bakarak Mekteb-i

60 Dârülfünûn-ı Sultânî'de kurulan hukuk şubesi ile ilgili bkz. Sava Paşa, "Mukaddime", *Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârülfünûn-ı Sultânî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir* (La Türki Matbaası, 1293), 2-40; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünûn Tarihçesine Giriş: Üçüncü Teşebbüs Darülfünûn-ı Sultânî", *Belâten* 57/218 (1993), 201-239; Çeliktas, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)*, 138-150.

61 Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'nin kuruluşu ile ilgili bkz. İbnü's-Şeyh Nâfi Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* (Matbaa-i Âmiri, 1338), 196-197; Osman Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla* (İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977), 1-2/1093; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964), 74; Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluş ve Faaliyetleri (1878-1900)*, 34-38; Çeliktas, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)*, 150-161.

62 *Mekteb-i Nüvvâb Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Talimattır* (İstanbul, 1301).

63 *Mekteb-i Nüvvâb Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Talimattır*, 2-3.

Nüvvâb'da da yeni düzenlemeler yapılma ihtiyacı hissedilmiş olmalıdır. Daha sonra Mekteb-i Nüvvâb hakkında 1908'de yapılan düzenlemelerde bu ihtiyaç resmî ağızdan dillendirilecektir.⁶⁴

Söz konusu talimatta (1883) okula kabul edilecek öğrencilerin yoklama ve giriş imtihanı şeklinde iki aşamadan geçtiği görülmektedir. 19. Madde okula giriş imtihanlarında öğrencilerin hangi derslerden sorumlu olacağına dairdir. Buna göre imtihanında öğrencilere *Dürer*'den uygun bir ders gösterilerek sarf, nahiv, meânî, mantık, vaz', beyân, usûl-i fıkıh ve kelâm fenlerinden üçer soru yöneltilmektedir. Ayrıca öğrencilerin hat ve imlâsına da dikkat edilmektedir. Buradan anlaşılıyor ki okula kabul edilecek öğrencilerden medrese eğitim müfredatında âlet ilimleri kapsamındaki dersleri görmesi beklenmektedir. Okulun dört senelik öğretiminde ise uygulamalı yoğun bir eğitim verildiği görülmektedir.⁶⁵

Mekteb-i Nüvvâb hakkında yapılan düzenlemeler kapsamında Meclis-i İntihâb'da 1325/1908'de hazırlanan müzekkirede Mekteb-i Nüvvâb'ın mevcut ders programında, şer'î hâkimlerin nizâmîye mahkemelerinde başkanlık yapmaları ve burada "umûr-ı hukukiye, cezaiye ve ticariye"ye ilişkin davalara bakmaları sebebiyle bu meselelere yönelik eğitimin yeterli olmadığı ifade edilmektedir.⁶⁶ Bundan dolayı Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'de okutulan derslerin Mekteb-i Nüvvâb'ın ders programına alınmasının bir ihtiyaç olduğu bildirilmektedir. Raporda, eklenen derslerle birlikte Mekteb-i Hukuk'taki ve o dönemdeki diğer yüksek seviyeli eğitim veren kurumlardaki eğitim anlayışının ve uygulamalarının da Mekteb-i Nüvvâb'da faaliyete sokulmasının gereğine dikkat çekilmektedir. Meclis-i İntihâb, okuldaki eğitim ortamının yeniden düzenlenmesi için her derse farklı hocaların girmesi, ders vakitlerinin ve hoca isimlerinin belirtildiği ayrıntılı bir tedrisat programının hazırlanması, her seviyedeki sınıfa ayrı birer derslik açılması, öğrencilere sıra, hocalara koltuk konulması teklifinde bulunmaktadır.

Mekteb-i Nüvvâb'ın eğitimindeki dönüşüm için ileri sürülen bu tekliflerden yaklaşık üç hafta sonra raporda belirtildiği şekliyle bir ders cetveli hazırlanmıştır. Önceki müfredata yeni derslerin ilave edildiği program Tablo 1'de görülmektedir. Okulun müfredatı bu haliyle o dönemki Mekteb-i Hukuk'a büyük oranda yaklaşmıştır.

64 İST.MFT.MSH.DFT, 3/2008.1.

65 *Mekteb-i Nüvvâb Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Talimattır*, 5-7.

66 İST.MFT.MSH.DFT, 3/2008.1.

Tablo 1: Mekteb-i Nüvvâb h.1326/m.1908'deki Ders Programı ⁶⁷			
Dördüncü Sene Dersleri	Üçüncü Sene Dersleri	İkinci Sene Dersleri	Birinci Sene Dersleri
Dürer	Dürer	Dürer	Dürer
Mecelle	Mecelle	Mecelle	Mecelle
Arazi Kanunnâme-i Hümayunu	Sakk-ı Şer'î	Sakk-ı Şer'î	Ferâiz
Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye ve Teşkilât-ı Mehâkim	Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye ve Teşkilât-ı Mehâkim	Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiye	Sakk-ı Şer'î
İcrâ Kanunu	Tanzim-i İ'lâmât-ı Cezâiye	İmlâ ve İnşâ	Ceza Kanunu
Ticaret-i Berriye	İnşâ	Hüsn-i Hat	İmlâ ve İnşâ
Ticaret-i Bahriye	Ticaret-i Berriye	Hukuk-ı Düvel	Hüsn-i Hat
Tanzim-i İ'lâmât-ı Hukukiye			

Bu zamana kadarki programlarda Muallimhâne-i Nüvvâb'da usûl-i fıkıh dersinin olmamasına karşılık, 1869'da açılması düşünülen ancak faaliyete geçemeyen Dârülfünûn-i Osmanî'deki İlm-i Hukuk Şubesi başta olmak üzere hem Dârülfünûn-ı Sultanî'deki Hukuk Mektebi'nde hem de Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'deki dersler arasında usûl-i fıkıh dersi vardır.⁶⁸

Mekteb-i Nüvvâb'ın ismi 1908'de Mekteb-i Kudât; 1913'te Medresetü'l-Kudât olarak değiştirilmiştir.⁶⁹ 1914'te de ayrıntılı bir nizamnâmesi hazırlanmıştır.⁷⁰ Bu nizamnâmenin ilk maddesinde okulun Meşihat-ı İslâmiye'ye bağlı ve hükkâm-ı şer'e menşe olduğu belirtilmektedir. Ayrıca okula sadece Müslüman talebelerin gireceği belirtilmektedir. Diğer hukuk mekteplerine her dinden ve milletten öğrenci girebilmektedir.

Nizamnâmede okula girecek öğrencilerin yaş seviyesinin yirmi ile otuz beş arasında olması istenmektedir. Onuncu maddede, okula kabul edilecek öğrencilerin giriş imtihanında sorumlu olacakları konular zikredilmektedir. Buna göre, sarf, nahiv, vaz', mantık, belâgat, usûl-i fıkıh, akâid, kelâm fenleri ile hüsn-i hat, kitâbet, tarih-i İslâm, tarih-i Osmanî, coğrafya-yı Osmanî ve hesap derslerinden yazılı olarak imtihan yapılacaktır. Öğrencilerden bu imtihanların tam puanının yarısından fazlasını almaları istenmektedir.

Eğitim süresi dört sene olan Medresetü'l-Kudât'a girmek için istenen şartlara bakıldığında, 1271/1855'te ilk açılan Muallimhâne-i Nüvvâb'dan itibaren seviyenin ne kadar yükseldiği görülmektedir. Giriş imtihanında sorumlu tutulan derslerin ilk bölümü öğrencilerin medrese eğitim müfredatında görebilecekleri dersler arasındadır. İkinci bölümündekiler ise o dönemdeki orta öğretim programı çerçevesinde olan derslerdir. Ayrıca bu dersler, ıslah

67 İST.MFT.MSH.DFT, 3/2008.1.

68 *Mekâtib-i Aliye-i Fenniye yani Dârülfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürüs Cedvelidir* (La Türkî Matbaası, 1293), 54; *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesidir* (Matbaa-i Âmiri, 1292), 81 ve 82. madde; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* (Dersâdet: Mahmud Bey Matbaası, 1304), 286.

69 Okulun tarihlendirmeleri ile ilgili bkz. Aksoy, "Muallimhane-i Nüvvâb'dan Medresetü'l-Kudât'a Tarihlendirmeler İle Alakalı Bir Değerlendirme".

70 *Medresetü'l-Kudât Nizamnâmesi* (Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1340).

edilmiş medreselerde yani Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'nin ders programlarında bulunmaktadır.⁷¹

Tablo 2'de Medresetü'l-Kudât'ın sınıflara göre ayrıntılı ders programı görülmektedir. Muallimhâne-i Nüvvâb döneminden beri şer'î mahkemelerin dışındaki yargı alanlarında hem memuriyet görevinde bulunan hem de başkanlık eden nâiblerin (nizamnâmedeki adıyla kadıların), okuldaki bu program vesilesiyle kendisinden yaklaşık 25 sene sonra kurulan yeni hukuk okulundaki diğer hukukçuların yetişmesiyle aralarında bir fark kalmamıştır.

Derstlerin İsimleri	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf
	Saat	Saat	Saat	Saat
Dürer	5	5	5	5
Mecelle	3	3	3	3
Ferâiz	2	1	-	-
Tatbikat-ı Şer'îyye	-	-	-	1
Sakk-ı Şer'î	1	1	1	2
Defter-i Kassam	-	-	1	-
Ahkâm ve Nizâmât-ı Evkâf	-	-	-	2
Arazi Kanunu	-	1	1	-
Ticaret-i Beriyye Kanunu	-	-	2	-
Ticaret-i Bahriye Kanunu	-	-	-	1
İcra Kanunu	-	-	-	1
Ceza Kanunu	2	-	-	-
Usûl-i Muhakeme-i Hukukiye	-	2	1	-
Tatbikat-ı Hukukiye ve Cezaiye ve Ticariye	-	-	-	1
Tanzim-i İ'lâmât-ı Hukukiye	-	-	1	-
Usûl-i Muhakemat-ı Cezâiye ve Sulh	-	1	1	-
Tanzim-i İ'lâmât-ı Cezaiye	-	-	1	-
Medhal-i İlm-i Hukuk	1	-	-	-
Hukuk-ı Düvel	1	1	1	-
Hukuk-ı İdare	-	-	-	2
İktisâd	1	1	-	-
Kitâbet-i Resmîye	1	1	-	-
Hüsn-i Hatt-ı Ta'lik	1	1	-	-
Toplam	18	18	18	18

71 *Dârulhilâfeti'l-Âliyye Medresesi: Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme* (İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330), 14.

72 *İlmiye Salnâmesi*, 687.

Nizamnâmeyle birlikte basılan talimatnâmede derslerin işlenişi ile ilgili verilen bilgiler üzerinde durulan en mühim nokta, hemen hemen bütün derslerde uygulamanın ön planda olmasıdır.⁷³ Örneğin “sakk-ı şer’î” dersinde hoca, “sakk”ın yöntemlerini ve ıstılahlarını, bu sınıfın *Dürer* dersinin akabinde öğretecektir. Ondan sonra on beş günde bir defa bir meselenin bütün unsurlarıyla beraber temsili şekilde mahkemesi kurulacak ve usulünce zabt-ı dava kaleme alınacaktır. Her sınıfa en az ayda bir defa, yol ve yöntemlerine uygun bir şekilde şer’î bir meselenin sened-i şer’îsi öğrencilere yazdırılacak ve hocalar bunları on gün içerisinde tashih ederek talebeye geri vereceklerdir.

1855 yılında ilk açıldığında sadece beş dersi olan nâib okulunun 1914’e gelindiğinde yirmi üç derse ulaştığı görülmektedir. Ders programının sürekli zenginleşerek yenilenmesi okulun kendini geliştirdiğinin bir göstergesidir. Bu gelişimin daha net görülebilmesi için Tablo 3’te okulun yıllara göre düzenlenen ders programları karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Tablo 3: Muallimhâne-i Nüvvâb’ın Karşılaştırmalı Ders Programları Tablosu				
Muallimhâne-i Nüvvâb’ın İlk Açıldığı Dönemdeki Dersleri (1855)⁷⁴	1874’te Muallimhâne-i Nüvvâb Ders Programı⁷⁵	1883’te Mekteb-i Nüvvâb Ders Programı⁷⁶	1908’de Mekteb-i Nüvvâb Ders Programı⁷⁷	Medresetü’l-Kudât’ta Tedris Olunacak Ders Cetveli (1914)⁷⁸
İlm-i Fıkıh	İlm-i Fıkıh (Dürer ve Mültekâ)	İlm-i Fıkıh	Dürer	Dürer
	Mecelle	Mecelle	Mecelle	Mecelle
İlm-i Ferâiz	İlm-i Ferâiz	İlm-i Ferâiz	Ferâiz	Ferâiz
İlm-i Sakk	Fenn-i Sakk	Fenn-i Sakk	Sakk-ı Şer’î	Sakk-ı Şer’î
Defter-i Kassâm	Defter-i Kassam			Defter-İ Kassam
Hat		Hüsn-i Hat	Hüsn-i Hat	Hüsn-i Hatt-ı Ta’lik
	Zabt-ı Dava Usûlü	İ’lâm	Arazi Kanunnâme-i Hümâyunu	Arazi Kanunu
			Ticaret-i Berriye	Ticaret-i Berriye Kanunu
			Ticaret-i Bahriye	Ticaret-i Bahriye Kanunu
			İcrâ Kanunu	İcrâ Kanunu
			Ceza Kanunu	Ceza Kanunu

73 “Medresetü’l-Kudât Talimat-ı Dâhiliyesidir”, on yedinci madde *Medresetü’l-Kudât Nizamnâmesi*, 11.

74 İ. DH, 326/21224.

75 İST.MFT.MSH.DFT, 3/1999.

76 *Mekteb-i Nüvvâb Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Talimattır*, 2-3. Yedinci madde.

77 İST.MFT.MSH.DFT, 3/2008.1.

78 *İlmiye Salnâmesi*, 687.

			Usûl-i Muhâkemât-1 Hukukiye ve Teşkilât-1 Mehâkim	Usûl-i Muhakeme-i Hukukiye
			Tanzim-i İ'âmât-1 Hukukiye	Tanzim-i İ'âmât-1 Hukukiye
			Usûl-i Muhâkemât-1 Cezâiye	Usûl-i Muhakemat-1 Cezâiye ve Sulh
			Tanzim-i İ'âmât-1 Cezâiye	Tanzim-i İ'âmât-1 Cezaiye
			Hukuk-1 Düvel	Hukuk-1 Düvel
				Ahkâm ve Nizâmât-1 Evkâf
				Tatbikat-1 Hukukiye ve Cezaiye ve Ticariye
				Medhal-i İlm-i Hukuk
				Tatbikat-1 Şer'iyeye
		Fenn-i İnşâ		Hukuk-1 İdare
		İlm-i Hesab		İktisâd
		İmlâ	İmlâ ve İnşâ	Kitâbet-i Resmîye

Hukuk eğitimine Muallimhâne-i Nüvvâb olarak başlayan ve son ismiyle Medresetü'l-Kudât olan bu okul, Türk hukuk tarihinde müstesna bir yere sahip olmasına rağmen Cumhuriyet devrinde çok uzun ömürlü olamamıştır. Yaklaşık 69 yıl süren eğitim hayatından sonra Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda kapatılmasına dair herhangi bir madde olmamasına rağmen 1924'te medreselerin eğitimine son verildiği bir döneme tekabül eden bir zaman diliminde Medresetü'l-Kudât'ın da eğitimine son verilmiştir.⁷⁹ Ancak Cumhuriyet devrinde hakkı teslim edilmeyen Muallimhâne-i Nüvvâb/ Medresetü'l-Kudât'ın Osmanlı coğrafyasındaki Müslümanlar arasında model alınan bir hukuk eğitim kurumu olarak tarihe geçtiğini belirtmek gerekir.

5. Muallimhâne-i Nüvvâb'ın Osmanlı Coğrafyasındaki Tesirleri

Hukuk eğitim kurumu olarak Muallimhâne-i Nüvvâb'ın etkisinin sadece Osmanlı Devleti ile sınırlı kalmadığını söyleyebiliriz. Uzun seneler Osmanlı Devleti idaresinde kalan Bosna ve Bulgaristan gibi ülkelerde, Osmanlıdan ayrıldıktan sonra oradaki Müslüman halkın şer'î ve hukuki işlerini göreceк kişileri yetiştirmek üzere nüvvâb isimli okullar açılmıştır. Bu noktada Muallimhâne-i Nüvvâb'ın farklı coğrafyalarda modellenen bir okul olduğunun altı çizilmelidir.

79 İlhami Yurdakul, "Mekteb-i Nüvvâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019); Yıldız - Esengün Hasekioğlu, "Muallimhane-i Nüvvâb'dan Medresetü'l-Kudât'a Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Okullar", 430-431.

Model alınarak kurulan okulların ilki Saraybosna'da 1887'de Mekteb-i Nüvvâb adıyla açılmış ve 1945'e kadar Müslümanların önemli bir eğitim kurumu olarak varlığını sürdürmüştür.⁸⁰

İkincisi ise Bulgaristan'ın Şumnu şehrinde Medresetü'n-Nüvvâb adıyla 1922'de açılmış ve 1948-49 eğitim öğretim yılına kadar faaliyet göstermiştir.⁸¹ Bulgaristan'daki Müslümanların durumu hakkında Bulgar Çarlığı ile 1913'te konuya ilişkin bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmayla Osmanlı Devleti'nin, oradaki Müslüman nüfusun kendi dinî ve hukukî işlerini bağımsız bir şekilde sevk ve idare etmesini temin etmeye yönelik bir irade ortaya koyduğu görülmektedir. "İstanbul Muâhedenâmesi" ismindeki anlaşmanın 7. Maddesi, nüvvâb yetiştirmek üzere bir müessese kurulması hakkındadır.⁸² Daha sonra 1919'da Bulgaristan'daki Müslümanların yönetimlerine ilişkin çıkarılan nizamnâmenin⁸³ 105, 112 ve 122. Maddelerinde "Mekteb-i Nüvvâb" terkihi geçmekte; inşa ve idaresi için "izinnâme"lerden alınan ücretlerin oraya aktarılması söylenmektedir. Buradan anlaşılıyor ki 1913'te gündeme gelen okulun açılış tarihi olan 1922'ye kadar birtakım hazırlıklar yapılmıştır. Bulgaristan'daki Müslümanların eğitim ve din işleriyle ilgilenen bir müessese olan Baş Müftülük'ün vazifeleri arasında oradaki medreselerin, asrın ihtiyaçlarına göre islah ve programlarının birleştirilmesine ve Mekteb-i Nüvvâb'ın tesisine çalışması sayılmaktadır. Ayrıca nizamnâmenin 188. Maddesinde Mekteb-i Nüvvâb'ın kuruluşuna ve inşasına ilişkin bir talimatnamenin çıkarılacağı bildirilmektedir.⁸⁴

Bu kapsamda 1922'de nüvvâb okulu nizamnâmede geçtiği gibi mektep ismiyle değil de Medresetü'n-Nüvvâb olarak eğitim öğretim faaliyetlerine başlamıştır. 1924'te okul için de ayrı bir nizamnâme hazırlanmıştır. Nizamnâmenin 1. Maddesinde "Baş Müftülük makam-ı âlîsine merbut Bulgaristan müftü ve müftü vekillerine menşe olmak üzere Şumnu'da tâlî ve âlî kısımlarından mürekkep Medresetü'n-Nüvvâb küşâd olunur." Denilmektedir.⁸⁵ Okulun kuruluş amacını belirten bu maddede müftü ve müftü vekillerini yetiştiren bir kurum olduğu ifade edilen Medresetü'n-Nüvvâb, 1922'de ilk açıldığında tâlî yani lise derecesinde eğitim vermiştir. Okulun âlî kısmı yani yüksek seviyesi ise 1930'da açılmıştır.⁸⁶ Medresetü'n-Nüvvâb, Bulgaristan Türklerinin hem din görevlisi hem de öğretmen ihtiyacını karşılayan bir kurum hüviyeti kazanmıştır. Ancak Medresetü'n-Nüvvâb, 1948-49 öğretim yılında Türk Lisesi'ne dönüştürülmüş ve programı değiştirilmiştir. Bu dönemde kapatılan Medresetü'n-Nüvvâb'ın ikinci

80 Furat, "Nüvvâb Okullarının Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", 164-165.

81 İbrahim Hatiboğlu, "Medresetü'n-Nüvvâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003); Vedat S. Ahmed, "Bulgaristan'da Müslüman-Türk Varlığının Korunmasındaki En Önemli Etken Olan İsmâîlî Eğitimin Geçmişi ve Bugünü", ed. İsmail Hakkı Göksoy - Necdet Durak (Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007), 187-188.

82 "İstanbul Muâhedenâmesi: 2 Numaralı Melfûf: Müftülere Mütteallik Mukâvelenâme", *Sebilürreşâd* 11/266 (Zilkade 1331), 95-96.

83 *Bulgaristan Çarlığı Dâhilinde Müslüman Müessesât-ı Dinî, İdâre ve Teşkilatı Nizamnâmesidir* (Sofya: Fotinov Matbaası, 1924).

84 *Bulgaristan Çarlığı Dâhilinde Müslüman Müessesât-ı Dinî, İdâre ve Teşkilatı Nizamnâmesidir*, 23-26 ve 38. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Memişoğlu, "Bulgaristan Müslümanlarının Dini Teşkilatlarını ve Kurumlarını Düzenleyen Nizamname", *Vakıflar Dergisi* 24 (1994), 307-352.

85 *Medresetü'n-Nüvvâb Nizamnâme-i Esâsî, Program ve Dâhilî Talimatnâmesi* (Sofya: Fotinov Matbaası, 1924).

86 Hatiboğlu, "Medresetü'n-Nüvvâb".

açılışı 1990'da “Nüvvâb Müslüman Lise Okulu” ismiyle Şumnu'daki binasında gerçekleşmiştir. Lise seviyesinde eğitim veren bu okulla aynı yıl Sofya'da “Yarı Yüksek İslâm Enstitüsü” ismiyle bir de yüksekokul açılmıştır.⁸⁷ Her iki kurum günümüzde de faaliyetlerine başarıyla devam etmektedir.

Adını Muallimhâne-i Nüvvâb'dan alan ve ilk defa 1913'te nâib yetiştirmek üzere ismi geçen Medresetü'n-Nüvvâb'ın, 1922'de açıldıktan sonra nâib yetiştirmeye odaklanmak yerine neden tâlî yani lise seviyesinde eğitim veren bir kuruma dönüştüğü üzerinde durulmalıdır. Hâlbuki 1920'li yıllarda Bulgaristan'da medreseler faaldi. Okulun âlî kısmı 1930'da açılmakla birlikte buradan mezunlar müftü, müftü vekili, şer'iyeye mahkemelerinde kâtip, imam hatip ve öğretmen olabiliyordu. Bu görüntüsüyle okul, nâib gibi hukukçu yetiştirmek maksadıyla kurulmasına karşın bunun haricinde yukarıda ismi geçen mesleklere eleman yetiştiren bir yüksekokul görüntüsü vermektedir. Dolayısıyla Medresetü'n-Nüvvâb'ın Osmanlıda kurulan Muallimhâne-i Nüvvâb ile doğrudan hukukçu yetiştirme noktasında isim benzerliğinden başka bir bağının olmadığı izlenimi verdiği söylenebilir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde nâib yetiştiren okulun adı 1908'de Mekteb-i Kudât, 1909'da da Medresetü'l-Kudât'a dönüşmüşken, bu tarihten yaklaşık beş yıl sonra 1913'te Bulgaristan'da açılması düşünülen okula neden kudât değil de “nüvvâb” ismi verildiği üzerinde de durulmalıdır. Burada şöyle bir değerlendirme yapabiliriz: Acaba Bulgaristan'daki Müslümanlar arasında “nâib” ya da “nüvvâb” kavramları kadı yardımcısı ya da hâkim anlamlarının yanında müftü ve müftü yardımcısı manalarına da geliyor mu? Eğer ikinci anlamı yaygınsa o takdirde Medresetü'n-Nüvvâb'ın sadece kadı yardımcısı değil aynı zamanda müftü ve yardımcılarını yetiştiren bir kurum olarak düşünüldüğünü söyleyebiliriz. Nizamnâmede okulun kuruluş amacını belirten 1. maddesinde, Medresetü'n-Nüvvâb'ın müftü ve müftü vekillerini yetiştiren bir kurum olduğu ifade edilirken kadı ya da kadı yardımcılığından söz edilmemektedir.⁸⁸

Bununla birlikte 1930 yılında başlayan âlî kısmında Mecelle dersleri, mahkemelerde gerçek ortamlarda uygulamalı olarak işlenmektedir. Bulgaristan'da bu dönemde müftülerin üzerinde “hakk-ı kadâ ve hakk-ı iftâ”nın birlikte bulunduğu söylenmektedir.⁸⁹ Burada hakk-ı kadâ meselesi de önem arz etmektedir. Zira hakk-ı kadâ özelliği sebebi ile okulun isminde Nüvvâb başlığı tercih edilmiş olmalı. Ancak yine de okulun kurulmasına ilişkin 1913'teki belgenin imzalandığı dönemde kadı yetiştiren okulun ismi Osmanlı Devleti'nde Nüvvâb ismiyle değil “kudât” ismiyle anılıyordu. Şu sorulara hali hazırda cevap aranmalıdır: Okulun isminde neden Nüvvâb ismi tercih edilmiştir? Ayrıca okulun ismi kadı vekili ya da hâkim anlamına gelen Nüvvâb ismiyle konulmuşken eğitim kurgusu neden tâlî ve âlî şeklinde kurgulanmıştır? Okulun bu şekilde kurgulanması 1914 yılında açılan Dârulhilâfeti'l-Âliyye Medreseleri'nin kurgusuna daha çok benzemektedir. Bu medreseler de tâlî, âlî ve hatta mütéhassısın kısımlarına ayrılmıştı.

87 Ahmed, “Bulgaristan'da Müslüman-Türk Varlığının Korunmasındaki En Önemli Etken Olan İsamî Eğitimin Geçmişi ve Bugünü”, 183-188.

88 *Medresetü'n-Nüvvâb Nizamnâme-i Esâsi, Program ve Dâhilî Talimatnâmesi*, 1.

89 Osman Kılıç - Hasan Hüseyin Yılmaz, “Bulgaristan'da Şumnu Şehrinde ‘Medresetün Nüvvâb’: 1922-1948”, *Balkanlarda İslam Miadi Dolmayan Umut*, ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı (Ankara: TİKA, 2016), 4/530.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik alanlarda yaşadığı değişim, etkisini hukuk alanında da göstermiştir. Yüzyıl boyunca farklı sahalarda çıkarılan kanunlar, bilhassa Batılı devletlerle yakın ilişkiler neticesinde ortaya çıkan yeni hukuki ihtiyaçlar ve Tanzimat'ın getirdiği idari ve mali yapıdaki düzenlemeler gibi diğer hususlar hukuk alanını doğrudan etkilemiştir. Bu gelişmelerle ilgili eyalet, liva, sancak ve kazaların yönetiminde söz sahibi olacak muhassıllık meclisleri kurulmuştur. İdare, vergi ve ceza gibi hususlarda muhâkeme ve müzâkere yetkisi söz konusu meclislere verilmiştir. Nizâmiye mahkemelerinin yolunu açan bu gelişmeler hem yargılamanın hem de mahkemelerin çeşitlenmesine zemin hazırlamıştır. Mahkemelerin şekil ve usul yönünden çeşitlenmesi, ilerleyen zamanda hukuk sahalarının ve bunların icracısı olan hâkim ve hukukçuların da bölümlenmesine dolayısıyla süreç içinde doğal olarak hukuk eğitiminin de çeşitlenmesine neden olmuştur. Bu bağlamda devletin hukuk işlerini yürüten kadı ve onun vekili olan nâiblerin durumu hakkında XIX. yüzyılda yoğun bir düzenleme faaliyeti gerçekleşmiştir. Bir anlamda devlet, değişen yeni hukuk düzeninin yürütücüleri olan hukukçuların da bu değişime intibakını sağlamaya yönelik bir çaba sergilemiştir.

Hukuk alanındaki değişimler bir sonraki aşamada, hukuk eğitiminin de yeniden ele alınmasını gerektirmiş ve Osmanlı hukuk eğitimi tarihinde ilk defa medrese eğitim sisteminden farklı bir yapılanma olarak 1855'te Muallimhâne-i Nüvvâb kurulmuştur. Muallimhâne-i Nüvvâb, ders programında hukuk derslerine yer vermesi ve mahkeme işleriyle ilgili uygulamaların olması gibi hususlar bakımından yargı alanında açılan ilk hukuk okulu unvanını taşımaktadır. Bu yönüyle Muallimhâne-i Nüvvâb, hukuk eğitimi tarihinde önemli ve öncü bir kurum olmuştur.

Muallimhâne-i Nüvvâb'ın kuruluş sürecindeki belgelere bakıldığında yeni hukuk okulunun ön plana çıkan hususlarını şu şekilde ifade edebiliriz:

Öncelikle okulun kuruluşu, yeni hukuk alanlarının çoğalmasıyla birlikte artan şer'î hizmet görevlisi ihtiyacını karşılamak üzere gündeme gelmiştir. Bu alanda hizmet veren mevcut nâiblerin niteliğini arttırmaya yönelik birtakım tedbirler alınmıştır. Buna rağmen şer'î hizmet görevlisi ihtiyacını karşılamaya yönelik istenilen sonuç alınamamıştır. İkinci olarak ilk açıldığı dönemde okula seçilecek kişilerin "istihrâc-ı meseleye muktedir" özellikte yani bir meseleden hüküm çıkarabilecek kabiliyette olması yeterli görülmektedir. Üçüncü olarak da okulda verilecek eğitimde kısa zaman şartı dikkat çekmektedir.

Muallimhâne-i Nüvvâb, aynı zamanda medresenin hukukçu yetiştirme vazifesini, özellikle medrese eğitimini hiç almayanlar ya da tamamlayamayanlar için, büyük oranda üzerine almıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında şer'î mahkemelerin yanında ihdas edilen nizâmiye mahkemelerinde görev alacak insan kaynağını da uzun süre Muallimhâne-i Nüvvâb karşılamıştır. İlk başlarda bu okulda verilecek eğitimin çerçevesi çizilirken mevcut fıkıh ve fetva kitaplarının öğrenimi ve bunların muhakeme işlerindeki uygulamalı yönlerinin kazanılması üzerinde durulmuştur. Medrese eğitim anlayışında hukukçu olacak kişiden yani "tarik-i kazâ"ya girecek

bir talebeden beklenen özellikler artık yeni hukuk okulunda aranmamaktadır. Bunun yerine okulun eğitiminde uygulamanın ağırlıklı ve müfredat programının da son derece muhtasar olduğu bir resim çizilmiştir. Bununla birlikte süreç içerisinde ortaya çıkan Mecelle gibi yeni kanun ve düzenlemeler başta olmak üzere farklı hukuk alanlarının ders olarak Muallimhâne-i Nüvvâb'ın müfredatına eklenmesiyle, bir hukuk okulundan beklenen zengin bir programa ulaşılmıştır.

Muallimhâne-i Nüvvâb, yaklaşık 69 yıl devletin hukukçu ihtiyacını karşılamıştır. Muallimhâne-i Nüvvâb, 1880'de Mekteb-i Hukuk-ı Şahane açılana kadar hem nizâmiye mahkemelerinde görev alacak hem de yeni oluşan hukuk müktesebatını öğrenecek hukukçuları yetiştirme vazifesini ağırlıklı olarak tek başına görmüştür. Bu doğrultuda Muallimhâne-i Nüvvâb, okulda uygulanan eğitim müfredatı ve hukuk alanında yerleştirdiği meslekî kurumsal karakteri yönüyle daha sonra açılan hukuk mektepleri için öncü bir kuruluş olarak tebarüz etmiştir.

Muallimhâne-i Nüvvâb'ın etkisi, zaman ve zemin bakımından sadece payitaht ile sınırlı kalmamış, Balkanlar gibi Osmanlı coğrafyasında farklı hüviyetlerde kendini göstermiştir. Muallimhâne-i Nüvvâb, Bosna ve Bulgaristan'daki Müslümanların şer'î hizmetlerde ihtiyaç duyduğu insan gücünü yetiştirmede model alınan bir okul olarak tarih sahnesine adını yazdırmıştır. Okul üzerinde yapılacak monografik çalışmalar sayesinde Muallimhâne-i Nüvvâb'ın genelde eğitim tarihinde özelde hukuk eğitimi tarihinde hak ettiği değeri alacağına şüphe yoktur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ahmed, Vedat S. "Bulgaristan'da Müslüman-Türk Varlığının Korunmasındaki En Önemli Etken Olan İsmâîl Eğitimin Geçmişi ve Bugünü". *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*. Ed. İsmail Hakkı Göksoy - Necdet Durak. Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007, 170-191.
- Akiba, Jun. "A New School For Qadis: Education of The Sharia Judges in The Late Ottoman Empire". *TURCICA* 35 (2003), 129-136.
- Akiba, Jun. "Kadılık Teşkilatında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Talimnâme-i Hükkâm". *Osmanlı Araştırmaları* 29 (2007), 9-40.
- Akiba, Jun. "Muallimhane-i Nüvvâb'dan Mekteb-i Kudat'a Osmanlı Kadı Okulunun Yarım Yüzyıllık Serüveni". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası XIX. Yüzyıl*. ed. Ahmet Hamdi Furat. 13-29. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Aksoy, Kemal Faruk. "Muallimhane-i Nüvvâb'dan Medresetü'l-Kudat'a Tarihlendirmeler İle Alakalı Bir Değerlendirme", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2023), 61-71.

- Aydın, Mehmet Âkif. "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 28 (2003), 231-235.
- Aydın, Mehmet Âkif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta, 2009.
- Bab-ı Ali Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEOAYN.d), 727/77.
- Bal, Emel Bengü. *Tanzimattan Sonra Kadı ve Naip Yetiştirmek Amacıyla Kurulan Okul: Mekteb-i Nüvvâb* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016)
- Bayazit, Yasemin. "Tanzimat Devri Şeyhülislâmlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumundaki İstihdam Sorunu". *Bilig* 54 (2010), 47-74.
- Bingöl, Sedat. *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizâmiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Bulgaristan Çarlığı Dâhilinde Müslüman Müessesât-ı Dinî, İdâre ve Teşkilatı Nizamnamesidir*, Fotinov Matbaası, Sofya 1924.
- Cezar, Mustafa. *Osmanlı Tarihinde Levendler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Çadircı, Musa. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)". *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*. 257-277. Ankara: TTK Yayınları, 1985.
- Çadircı, Musa. "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnâmesi". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 14/25 (1981), 139-161.
- Çadircı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Çakılcı, Diren. "Bir Hukuk Mektebi: Medresetü'l-Kuzât", *Mediterranean Journal of Humanities* 3/1 (2013), 89-110.
- Çatalcalı Ali Efendi. *Açıklamalı Osmanlı Fetvaları: Fetâvâ-yı Ali Efendi*. 2 Cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2014.
- Çelikaş, Hasan Sabri. *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2021.
- Dâruhilâfeti'l-Âliyye Medresesi: Nizamname, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar*, Talimatname. İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330.
- Düstur*, Birinci Tertip, C 1, Matbaa-i Âmire 1279.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2004.
- Ergin, Osman. *Türkiye Maârif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*. İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977.
- Feyizoğlu, Hamiyet Sezer - Kılıç, Selda. "Tanzimat Arafesinde Kadılık-Naiplik Kurumu". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/38 (2005), 36-41.
- Feyizoğlu, Hamiyet Sezer. *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'î Mahkemelerde Düzenlemeler*. İstanbul: Kitabevi, 2010.
- Findley, V. Carter. *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform: Bâbîâli (1789-1922)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Furat, Ayşe Zişan. "Nüvvâb Okullarının Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz". *Türk Dünyası Araştırmaları* 198 (2012), 151-175.
- Hasekiöğlu, Ferda Esengün. *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-Kudât* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019)

- Hatiboğlu, İbrahim. “Medresetü’n-Nüvvâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/344-346. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Darülfünun Tarihçesine Giriş: Üçüncü Teşebbüs Darülfünun-ı Sultanî”. *Belleten* 57/218 (1993), 201-239.
- İlmiye Salnâmesi*, Matbaa-i Âmire, Dârulhilâfeti’l-Âliyye 1334.
- İnalçık, Halil. “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih’in Kanunları”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 13/2 (1958), 102-126.
- İrâde Dâhiliye (İ.DH), 326/21224.
- İrâde Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 346/15002.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Defterleri (İST.MFT.MSH.DFT), 3/1999.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Defterleri (İST.MFT.MSH.DFT), 3/2008.
- Kenanoğlu, M. Macit. “Nizâmîye Mahkemeleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/185-188. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Kılıç, Osman - Yılmaz, Hasan Hüseyin. “Bulgaristan’da Şumnu Şehrinde ‘Medresetün Nüvvab’: 1922-1948”. *Balkanlarda İslam Miadı Dolmayan Umut*. ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı. 4/511-543. Ankara: TİKA, 2016.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesidir*, Matbaa-i Âmire, 1292.
- Mahmud Cevad, İbnü’ş-Şeyh Nâfi. *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. Matbaa-i Âmire, 1338.
- Medresetü’l-Kudât Nizamnâmesi*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1340.
- Medresetü’n-Nüvvâb Nizamnâme-i Esâsî, Program ve Dâhilî Talimatnâmesi*, Fotinov Matbaası, Sofya 1924.
- Mehmet Süreyya. *Sicill-i Osmanî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye*. Matbaa-i Âmire, 1311.
- Mekâtib-i Âliyye-i Fenniye yani Dârülfünun-ı Sultanî’nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürüs Cedvelidir*, La Türkî Matbaası, 1293.
- Mekteb-i Nüvvâb Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Talimattır*, İstanbul 1301.
- Memişoğlu, Hüseyin. “Bulgaristan Müslümanlarının Dini Teşkilatlarını ve Kurumlarını Düzenleyen Nizamname”. *Vakıflar Dergisi* 24 (1994), 307-352.
- Müstakimzâde Süleyman Sa’deddin Efendi. *Devhatü’l-Meşâyih: Osmanlı Şeyhülislamlarının Biyografileri (Devhatü’l-Meşâyih Mea Zeyl, Rusûmât Muhasebecisi Rifat Efendi’nin Zeyli)*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978.
- Ortaylı, İlber. “Kadı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/69-73. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Ortaylı, İlber. “Osmanlı Kadısı: Tarihi Temeli ve Yargı Görevi”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 30/1 (1975), 117-128.
- Ortaylı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Öztürk, Osman. *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 1973.
- Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair (A. MKT.NZD), 161/79
- Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye*.

- Sarkis, Karakoç. *Külliyât-ı Kavânin: Kavânin, Nizâmât ve Ferâmîn ve Bervât ve İrâdât-ı Seniyye ile Muâhedât ve Umûma Ait Mukâvelâtı Muhtevîdir*. ed. Mehmet Akif Aydın vd. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Sava Paşa. “Mukaddime”. *Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dâruľfünûn-ı Sultani'nin Nizamnâme-i Dâhilîyesiyle Dürûs Cedvelidir*. 2-40. La Türki Matbaası, 1293.
- Sebîlürreşâd*.
- Takvim-i Vekâyi*.
- Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.
- Vak'a Nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*. Hazırlayan: M. Münir Aktepe. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984.
- Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 41/159.
- Yıldız, Kemal - Esengün Hasekioğlu, Ferda. “Muallimhane-i Nüvvab'dan Medresetü'l-Kudât'a Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Okullar”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34 (2019), 411-442.
- Yörük, Ali Adem. *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluş ve Faaliyetleri (1878-1900)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Yurdakul, İlhami. “Mekteb-i Nüvvâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (3. Basım). EK-2/240-241. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.
- Yurdakul, İlhami. *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.